

BURSA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞİNDA OSMANLI DEVLETİ'NDE KÖLELİĞE BİR BAKIŞ

Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

İnsanlık tarihi kadar eski olan kölelik sistemi, İslâm dininin gelmesiyle birlikte yeni bir yapıya kavuşmuştur. İslâm dini bu uygulamayı, ortaya çıktığı dönem ve çevrenin siyasi-sosyal şartları gereği mutlak manada kaldırmamakla birlikte onlara daha insani muamele yapılması ve her fırsatta hürriyetlerine kavuşturulmasını teşvik etmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki kölelik sistemi büyük ölçüde İslâm hukuku hükümlerine göre şekillenmiştir. Genellikle yedi-sekiz yıl istihdam edilen köleler âzat edilmişlerdir. Osmanlı toplumunda "mükâtebe", "tedbir" ve "ıtk" gibi farklı âzat şekilleri görülür. Bunlar arasında en yaygın olanı ise herhangi bir maddî menfaat beklemeksizin tamamen Allah rızası için yapılan "ıtk" uygulaması olmuştur. Ayrıca devletlerarası antlaşmalar yoluyla da köle ve cariyeler hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Osmanlı Devleti, kölelere yapılan muamele bakımından muasır devletler arasında en iyi durumda bulunmuştur. Âzat edilen kölelere barınabilecekleri ev ve gündelik hayatlarında kullanabilecekleri eşya verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar gibi diğer dinî ve etnik gruplar da köle sahibi olabilmişlerdir. Bununla birlikte istisnai olarak bazı dönemlerde bu konuda kısıtlamalara gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kölelik, Bursa, Şer'îyye Sicilleri

ABSTRACT

In the light of Bursa Sharia Court Records Some Reflections on the Issue of Slavery in the Ottoman State

Slavery system which is early as much as mankind history had a new shape with Islam. Despite not to abolish in acceptance with the contemporary social terms, Islam encouraged conducting servants well and enfranchising them on all occasions. In Ottoman, the slavery system mainly took on a shape according to Islamic Law. In this context, some kinds of manumission like muqâtaba, tadbîr and 'ıtk have appeared in Ottoman social life. The 'ıtk, which is for God's sake not for monetary expectation, was much more common among them. Manumitted slaves were also given houses, household goods and jobs. With this application, the Ottoman State became distinguished from all other contemporary states. Also the other ethnic and religious groups had the right to have a slave. But in some periods and exceptional cases, this right was constrained.

Key Words: Ottoman State, Slavery, Bursa, Sharia Records

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde köle istihdamı meselesine geçmeden önce İslâm dininin kölelerle ilgili yaklaşımından kısaca bahsetmek uygun olacaktır. Zira bu hususta Osmanlı Devletindeki uygulamalar çoğunlukla İslâm hukuku esaslarına göre şekillenmiştir.

Çok eski zamanlardan beri hemen her toplumda mevcut olan kölelik, İslâmiyet'ten sonra da devam etmiştir. İslâm dininde kölelik, reddedilmemekle birlikte sınırları belli olan hukuki bir yapıya kavuşturulmuştur. Kur'an ayetleri ve hadislerle göre şekillenen İslâm hukukunda, hukukî, iktisâdi ve sosyal bakımdan hür insanlardan farklı ve "velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmen (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse" anlamındaki¹ kölelerle ilgili düzenlemeler yapılırken, onların hakları gözetilmiş ve daha insanî muamele ortamı sağlanmıştır.² Kölelerle ilgili bu ortamı sağlamaya yönelik ayetlerden bazıları şöyledir:

"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."³

"Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin. Eğer bunlar fakir iseler, Allah kendi lütfu ile onları zenginleştirir. Allah, (lütfu) geniş olan ve (her şeyi) bilendir."⁴

"Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana-babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlar (köle, cariye, hizmetçi ve benzerlerine) iyi davranın; Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez."⁵

Ayetlere ek olarak Hz. Peygamber (sav) de gerek bizzat kendi uygulamalarında⁶ gerekse sözlerinde, köle ve cariyelerin de bir insan olduğunu dikkate alarak onlara aile fertlerinden biriymiş gibi muamele edilmesini gerektiğini vurgulamıştır:

"Köleleriniz kardeşlerinizdir. Allah onları ellerinizin altına koymuştur. Kardeş

¹ Hamidullah, Muhammed-Aydın, M. Akif; "Köle" *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237.

² Ubicini, İslâm hukukunda kölelerin durumuyla ilgili hükümleri değerlendirirken şunları ifade etmektedir. "...insaniyetperver olan İslâm hukuku köleyi de bir insan olarak görür, ona zaman aşımına uğramayan bazı haklar tanır, onu korumak ve müdafaa etmek için hayatının her ânında müdahalede bulunur ve onu özel bir eşya değil, aslında bir insanoğlu kabul ettiği için gerek kendi çalışmasıyla kendisini kurtarmanın çarelerini temin etmek, gerekse patronuna âzat etmenin akla gelebilen bütün yolların telkin etmek suretiyle çeşitli vasıtalar ortaya koyarak onda hürriyete tekrar kavuşma yeteneğini muhafaza etmeye çalışır..." Bkz. Ubicini, M.A., *Osmanlıda Modernleşme Sancısı*, (çev: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 361.

³ Bakara, 2/177.

⁴ Nur, 24/32.

⁵ Nisa, 4/36.

⁶ Hz. Peygamber (sav) kendi kölelerini âzat etmiş ve başkalarına da her fırsatta köle âzat etmeyi tavsiye etmiştir. Mesela, güneş ve ay tutulması sırasında köle âzat etmeyi öğütlemiştir. *Buhari*, *Küfür*, 11.

eli altında olan ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara kaldırmayacakları yük yüklemeyin, şayet yüklerseniz onlara yardım edin”⁷

“...Herhangi biriniz kölelerine, kölem, câriyem diye seslenmesin. Bilakis onlara oğlum, kızım diye hitap etsin....”⁸

İslâm hukukunun kölelerle ilgili hükümleri ayet ve hadisler ışığında şekillenmiştir. Köle istihdamı ve âzat yöntemleri gibi konularda yukarıda zikredilenlerden başka çok sayıda ayet ve hadisler vardır ki ilerleyen kısımlarda bunlara değinilecektir.

A- KÖLE VE CARIYELİĞİN KAYNAĞI

İslâm dininden önce kölelik kaynakları çok çeşitliydi.⁹ Mesela Roma'da savaş esirliği ve köle ticaretinin dışında ağır suç işleyenlerin, borcunu ödemeyenlerin, korsanlarca kaçırılanların da köleleştirilmesi söz konusudur.¹⁰ İslâm öncesi Araplarda da köle kaynakları bir hayli fazladır. Bu dönemde savaş esirlerinin yanında borçlular, kumarda kaybedenler, kaçırılanlar, ailesi tarafından satılan çocuklar, para karşılığında kendisini köle ettirenler gibi uygulamalar köleliğin potansiyel kaynaklarını oluşturmuştur.¹¹

İslâm dininde ise köleliğin kaynağını yalnızca savaş esirleri oluşturmaktadır. Ayrıca kölelerden doğanlar da köle olarak kabul edilmiştir.¹² Önceki dönemlerde görülen kendini satarak köleleştirmek veya borç sebebiyle köle olmak gibi nedenler İslâm dininde yoktur. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde köle kaynaklarında artışlar olmuşsa da bu, dinden değil örfi uygulamalardan kaynaklanmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin kaynağını da büyük ölçüde savaş esirleri oluşturmuştur.¹³ İlk dönemlerde fethedilen yerlerin halkı esir olarak alınmamıştır. Henüz kuruluş yıllarında, Bursa ve civarının fethedilmesinden sonra Osman ve Orhan Gazi, burada yaşayan gayrimüslim halkı, yerlerini terk etmeleri veya kalmaları hususunda serbest bırakmışlar ve esir olarak almamışlardır.¹⁴ Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I. Murad'ın Balkan fetihleri sırasında alınmaya başlanmıştır.¹⁵ I. Murad zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı'nın asker ihtiyacının

⁷ Buhari, Itk, 15; Müslim, Eyman, 38.

⁸ Buhari, Itk, 17.

⁹ Akgündüz, Ahmet, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 118.

¹⁰ Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi” *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Haziran-Aralık 2005 c. IX, sy:12, s. 214.

¹¹ Ansay, Sabri Şakir, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1958, s. 67; Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, 238; Sak, İzzet, *Seriye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1992, s. 11; Akyılmaz, *agm.*, s. 215.

¹² Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, 239.

¹³ 1650 yılına ait bir kayıttan anlaşıldığına göre Osmanlıların Eflak savaşından elde ettikleri esirler o kadar çoktu ki her iki Osmanlı askerine ganimet olarak onbeş esir verilmişti. Bkz. Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 50.

¹⁴ Engin, Nihat, “Köle (Osmanlılarda)”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 246.

¹⁵ Engin, *agm.*, XXVI, 246.

karşılanması için “Pençik Kanunu” çerçevesinde savaşlarda elde edilen esirlerin beşte biri asker olarak istihdam edilmek üzere ocağa alınmış, diğer esirler ise ganimet olarak savaşa katılan gaziler arasında taksim edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde savaş esirlerinden başka bazı Asya ve Afrika ülkelerinden toplanarak esircilere satılan köle ve cariyeler, hediye olarak verilenler, çocuklarını satan aileler de Osmanlı Devleti’ndeki köle ve cariyelerin kaynağını oluşturmuştur.¹⁶ Köle ve cariyeler gerek saray tarafından gerekse halk tarafından istihdam edilmiştir.¹⁷

B- ESİR PAZARLARI

Köle ve cariyelerin satıldığı yerlere “esir pazarı”, bu işi meslek hâline getirerek ticaret yapanlara da “esirci” denilmekteydi.¹⁸ Osmanlı Devleti’nin en büyük esir pazarı İstanbul’daydı. Bunun dışında diğer şehirlerde de esir pazarları vardı.¹⁹ Köle almak isteyenler ya kendileri giderek veya vekilleri aracılığıyla esir pazarlarından köle temin ediyorlardı. Esir pazarlarında Esirciler Şeyhi ve Esirciler Kethüdası gibi görevliler vardı. Ünlü bestekâr Mustafa İtrî Efendi de, bir dönem Esircilik Kethüdalığı yapmıştır.²⁰ Buralarda satılan köle ve cariyeye işlemlerinden bir miktar vergi alınmaktaydı.²¹ Esir pazarlarında satılan köle ve cariyeler için satan ve alan arasında bir çeşit senet mahiyetinde olan ve “pencik” denen bir belge düzenlenmekteydi.²² Ülke dışından getirilen esirlerden devlet ya kölelerin beşte birini veya beşte birlik değerine yakın miktarda vergi almaktaydı. Bu şekilde vergilendirilen köleler için de “pencik varakası” verilirdi. Bu belge esirciler için son derece önemliydi. Zira pencik varakası olmayan köleler esir pazarında satılamaz ve bir yerden başka bir yere nakledilemezlerdi.²³

Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslimlerin esir pazarlarına girmeleri yasaktı.²⁴ Hatta, Müslümanlar arasında, esir pazarında gayrimüslimler tarafından görü-

¹⁶ Toledano, Ehud R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840 1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s.15 vd.

¹⁷ Şerifoğlu, Ekrem, “Köleleri Evlat Sayan Medeniyet”, *Tarih ve Medeniyet*, Ocak 1995, sy.11, s.23.

¹⁸ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1993, I, 552-553; Osmanlı tarihi boyunca esirci esnafının hareketleri kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Herkes esir tüccar olamamış, olanlar da yanlış işler yapmamaları için birbirlerine kefil yapılmışlardır. Zira insanların alınıp-satılmasıyla ilgili olan bu işlemin istisması mümkündür. Zaman zaman yanlış uygulamaların olması esirci esnafının daha sıkı kontrol edilmesini gerektirmiştir. Devlet muhtesiplerle esircileri sürekli denetlemiştir. Bkz. Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1987, s. 122 vd.

¹⁹ Toledano, *age.*, s.43 vd; Bursa’da da bir esir pazarı bulunmaktaydı. Bursa’daki esir pazarının eski tarihlerden itibaren var olduğu anlaşılmaktadır. 894/1489 yılında Bursa kadısına Bursa esir pazarıyla ilgili bir yasakname gönderilmiştir. A7/136b; Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, II, 235.

²⁰ Pakalın, *age.*, I, 553.

²¹ Fatih Kanunnamesi’nde esir alan ve satandan ikişer akçe alınacağı belirtilmektedir. “Ve bir esir satılsa iki başdan dört akça alına.” Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 195.

²² Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Haz: Kazım Arsan-Duygu Arsan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.316.

²³ Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 34 vd.

²⁴ Olivier, *Türkiye Seyahatnamesi*, (çev: Oğuz Gökmen) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977, s. 85-

len köle ve cariyelerin değerini kaybettikleri inancı vardı.²⁵ Yalnızca padişahın özel izin alan yabancılar buraları ziyaret edebiliyorlardı. 1790'lı yıllarda İstanbul'da bulunan Olivier, kendisinin de temin ettiği özel bir izinle esir pazarını gezdiğini ifade etmektedir. Olivier, esir pazarı hakkında bilgi verirken buradaki cariyelerin mahrem yerlerini göstermeyecek kadar kapalı kıyafetler içinde olduklarını belirtmektedir.²⁶

1431 yılında muhtemelen yine özel bir izinle Bursa'daki esir pazarını gezen ve eserinde burada satılan kölelerden bahseden seyyah Bertrandon de la Broquier "...bu pazarda kadın ve erkek Hıristiyanlar da satılıyordu. Büyük yüksek tavanlı bir holde onlar sıraların üzerinde oturmuşlardı. Kadınların yüzleri görünmüyordu. Sadece elleri ve kolları görünmekteydi" demektedir.²⁷

İstanbul'daki bir esir pazarıyla ilgili bilgi veren Raphaela Lewis de, söz konusu pazarın çok sıkı bir şekilde kontrol edildiğini, üstü başı temiz olan kölelere insanca muamele yapıldığını, cariyelerden yalnızca kaba işler yapacak olan zencilerin ağızdan satıldığını, diğer cariyelerin ise herkese gösterilmediğini belirtmektedir.²⁸

Binlerce köle ve cariyenin el değiştirdiği esir pazarlarında zaman zaman olumsuz davranışlar da sergilenmekteydi. Nitekim Abdulaziz Bey, esir pazarında satılan zenci kölelerle ilgili değerlendirme yaparken; "zavallı zenciler böyle insanların elinden kurtularak gittikleri yerlerde gördükleri rahat karşısında cansiperane hizmet eder ve senelerce çok iyi ve sadıkane çalışırlardı" diyerek esircilerin onlara kötü muamelesini dile getirmektedir.²⁹ Muhtemelen bu tür davranışların artması ve şikâyete konu olması üzerine 1805 yılında bir nizamname yayınlanmıştır. Söz konusu nizamnamede esircilere, gerek kendilerine ait olan gerekse satılmak üzere yanlarına verilen köleleri dövmemeleri, sertlikten uzak durmaları ve onları, nasıl insanlar oldukları konusunda haklarında yeterli bilgi bulunmayan şahıslara satmamaları emredilmiştir.³⁰ Köleliğin kaldırılmasına yönelik kanunların çıkmaya başlamasıyla birlikte 1847 yılında esir pazarları kapatılmıştır.³¹

C- GAYRİMÜSLİMLERİN KÖLE VE CARIYE SAHİBİ OLMALARI

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeleri istihdam etmelerine izin verilmeyle birlikte³² tarihi süreç içinde bu konuda farklı

→ →

86; Engin, Nihat, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 129.

²⁵ Olivier, *age.*, s. 85-86.

²⁶ Olivier, *age.*, s. 85-86.

²⁷ Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1531-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 329.

²⁸ Lewis, Raphaela, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, (çev: Beyza Sümer Aydaş), Adapa Yayınevi, Ankara 2006, s. 74.

²⁹ Abdulaziz Bey, *age.*, s. 318.

³⁰ Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Devleti'nde İnsan Hakları", *Köprü*, Güz 2006, Sy. 96, s. 163.

³¹ Pakalın, *age.*, I,553; Toledano, *age.*, s. 90.

³² Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Müslüman köle ve cariyeye istihdamlarına izin verilmemiştir. Fatih'in Mora'yı fethetme nedenlerinden biri de oradaki gayrimüslimlerin Müslüman köle istihdam ettiklerinin duyulmasıdır. Bir gün Serez'den bir kişi Ballıbadra'ya varmış. Görmüş ki bir nice Müslüman kadını kâfirlere kulluk eder. Zorla iş gördürürler. Bu kişi bu kadınlara sorar: "Hey biçâreler! Bu din âsilerinin memleketine nasıl düştünüz ki bu kâfirlere böyle hizmet edersiniz?" Bu kadınlar → →

uygulamalar olmuştur. Gayrimüslimler, XVI. asrın ortalarına kadar köle ve cariyeye sahibi olabilmişlerdir.³³ Ancak, XVI. asrın ortalarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı topraklarında yaşayan tüm gayrimüslimlerin köle ve cariyeye kullanmaları yasaklanmıştır.³⁴ 1559 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla bundan sonra gayrimüslimlerin hiçbir şekilde köle ve cariyeye sahibi olamayacakları, bu nedenle ellerinde bulunan köle ve cariyelerin tespit edilerek bedelleri karşılığında Müslümanlara verilmesi istenmiştir.³⁵ Aynı ferman diğer Osmanlı şehirlerine de gönderilmiştir. Nitekim söz konusu ferman gereği yapılan incelemede İstanbul'da zimmilerin elinde toplam 32 köle ve 51 cariyeye tespit edilmiştir.

→ →

dahi: "Hey kişi! Yalnız biz değiliz. Nice bizim gibi biçâreler daha esir olmuşlardır. Bizim halimizi Allah bilir. Gayrı kimse bilmez" demişler. Hayahay ağlamışlar. Ondan sonra o kişi doğru Edime'ye gelmiş. Bu kişi padişahla buluştu. Bu kadınların haberlerini bildirdi. Gördüğü halleri ona da aslı ile haber verdi. Padişah bu haberi işitince İslâm gayreti galebe etti. Hemen bütün askerini topladı. Gaza niyeti edip Mora memleketine yürüdü. Doğru körfeze vardı. Vardığı gibi fethetti. Her hisarın ki üzerine vardı, Hak Taâlâ onu bu Sultan Mehmed Gaziye nasib etti. O seferde Mora ülkesi tamamen fetholundu. Bütün hisarlarının malını ve esirini alıp tasarruf etti. Gazilerin hepsini zengin eyledi. Nihayet oradan Üsküb'e yöneldi." Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Haz: Atsız), M.E.B.Yayınları, İstanbul 1992, s. 126.

³³ Gayrimüslimler, sahip oldukları köle ve cariyeye başına devlete belli bir miktar vergi ödüyorlardı. Örneğin, 1485'de köle sahibi bir gayrimüslimin ödemesi gereken vergi miktarı altı Frengi flori idi. Bkz: Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri" *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-1980, s. 104-105; 1743 yılında da Bursa kadısına gönderilen bir fermanla da köle sahibi zimmilerden yıllık 180 akçe vergi alınması istenmiştir. "...İstanbul ve Galata ve Bursa ve Mudanya ve tevâbi'i kazâlar ında sâkin ve mütemekkin Rum ve Ermeni ve Karamani keferesinin ve Yahudi tâifesinin yed-i temellüklerinde bulunan isdihdâm eyledikleri sağır ve kebir kul ve cariyelerinin senede bir def'a yüzseksen akçe kesimleri ve yirmi akçe huddâmîyeleri İstanbul gümrük ümenâsının şart-ı iltizâmı mucibince cem' ve tahsil olunması için yüzotuzsekiz senesinde emr-i şerifim verildiği der-kenâr olunmağla..." B.Ş.S., B121/23a.³³

³⁴ Bu yasak Şeyhülislam Ebussuûd Efendi tarafından da desteklenmiştir: Ebussud Efendi, "Zimmiler kul ve cariyeye kullanmasınlar" deyu emr-i şerif var iken, kullananlara şer'an ne lazım olur?" sorusuna "Ta'zir-i şedid ve habs-i medid lâzımdır" cevabını vermiştir. Düздаğ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972, s. 94.

³⁵ "Galata Kadısına hüküm ki: Hâliyâ mahrûse-i mezbûrede olan Yahudi ve Nasârâ taifesinde olan esirler teftiş olunup eğer acizedür, eğer mu'takdur ve eğer esirdür, bulunan yirlerden alınıp esir olanları ehl-i İslama bey' itdürüp mu'tak ve acuze olanlar dahi, ehl-i İslâmdan tâlib olanlara virilmesin ve min-ba'd eğer Yahûdî ve eğer Nasârâdur, esir alup istihdam itmemelemin emr idüp büyürdüm ki: Dergâh-ı mu'allâ'm çavuşlarından Hızır vardukda, bi'z-zât mukayyed olup taht-ı kazanda olan eğer Yahûdîdür, eğer Nasârâdur ve Freng tâ'ifesidür, onat veçhile teftiş idüp göresin; eğer esir, eğer mu'takdur, tafahhus eyleyüp çıkardup dahi emrüm üzre mu'tak acuze olanları ehl-i İslâmdan tâlib banlara istihdam için teslim idüp ve esir olanları dahi ehl-i İslama bey' idüp akçasın sahiblerine teslim idüp gereği gibi tenbih ü te'kid idesin ki min-ba'd eğer Yahûdîdür eğer Nasârâdur, bir ferd eğer mu'tak eğer esirdür asla vü kat'â alup istihdam itmeyeler. Şöyle ki, ba'de't-tenbih birinde ya mu'tak ve yâhûd esir bulına, asla bir ferdü'n özri makbul olmayup eşedd-i siyâset ile siyâset olunmasın mukarrer bilüp ana göre tenbih ü te'kid idesin ki, sonra kimesnenün bilmedük ve işitmedük dimeğe mecali olmay ve sen dahi dâ'imâ mukayyed olup bu fermân-ı vâcibü'l-iz'ânunun icrasında dakika fevt itmeyesin. Sonra yoklanup görülse gerektür, şöyle ki, emre mugayir birinde esir veya mu'tak bulına, özrün makbul olmayup mes'ûl olup neticesi sana â'id olmak mukarrerdür. Ana göre basiret üzre olup ve bu hüküm-i hümayûnunun suretin sicill-i mahfuza kayd idesin. Hâliyâ ve min-ba'd bu emr-i celilü'l-kadrüm ile amel olunup hilâfına cevaz gösterilmeye. Şöyle ki, ba'zılara hüküm virilmiş ise her kimde hüküm var ise ellerinden alup Südde-i sa'âdet'üme gönderesin." *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Özet ve Transkripsiyon*, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 335; Dağhoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940, s. 28.

Bu fermanla gayrimüslimlerin köle ve cariyeye istihdamları yasaklanmıştır.³⁶

Gayrimüslimlerin köle sahibi olamayacaklarına dair yasağa rağmen aynı yüzyılın sonlarına doğru bu kuralı ihlal edenlerin varlığı, meselenin yeniden hatırlanmasına neden olmuştur. 1576 yılında III. Murat tarafından İstanbul kadısına gönderilen bir fermanla daha önceki emir yenilenmiş ve uyarılara rağmen esirci taifesinin Yahudi ve Hıristiyanlara esir sattıkları belirtildikten sonra bundan böyle Yahudi ve Hıristiyanlara esir satanların kürek cezasıyla tecziye edilecekleri belirtilmiştir.³⁷ Köle edinme yasağı, muhtemelen sürekli ihlal edilmesi sebebiyle 1650'den önce kaldırılmış olmalıdır. Mantran'a göre gayrimüslimlerin köle istihdam etmelerine XVII. yüzyılın sonlarında izin verilmiştir.³⁸ Ancak, Bursa'daki gayrimüslimlerin ellerinde bulunan köle ve cariyeler için vergi alınmasının istendiği 1650 tarihli bir belge Mantran'ı te'yit etmemektedir.³⁹

Söz konusu yasağın kaldırılmasından sonra gayrimüslimler köle ve cariyeye istihdam etmeye başlamışlar ancak, zimmilerin sahip olacakları köle ve cariyelerin yaşlarına sınırlama getirilmiştir. XVIII. asrın başlarında zimmilerin, gayrimüslim ailenin çocuğu dahi olsa, küçük yaşta olanları köle ve cariyeye olarak almaları yasaklanmıştır. Nitekim, 1714 yılında çıkarılan bir fermanla gayrimüslimlerin elinde bulunan köle ve cariyelerin büyük olanları için yıllık vergilerinin toplanması, küçük olanlarının ise bedelleri karşılığında Müslümanlara satılması emredilmiştir.⁴⁰ Bununla birlikte XVIII. yüzyılın ortalarında söz konusu yasağın yumuşadığı ve zimmilerin küçük yaşta köle ve cariyeleri de istihdam etmelerine izin verildiği görülmektedir. Nitekim 1743 yılında Bursa kadısına gönderilen bir fermanla zimmilerin yanında bulunan büyük ve küçük tüm köle ve cariyeler için sahiplerinden vergi alınması istenmiştir.⁴¹ 1835 yılında ise gayrimüslimlerin her türlü köle ve cariyeye satın almaları bir kez daha yasaklanmıştır.⁴²

Aslında İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeye istihdam etmeleri yasak değildir. Osmanlı Devleti'nde de büyük ölçüde bu yönde uygulama olmasına rağmen, zaman zaman getirilen yasakları devletin almış olduğu siyasi kararlar olarak görmek gerekir.

³⁶ "...min ba'd eğer Yahudidir ve eğer Nasaradır, eğer esirdir, eğer mu'takdır alıp isdihdam eylemeler..." Bkz. Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Yayinevi, İstanbul 1998, s.44.

³⁷ Ahmed Refik, *age.*, s. 50.

³⁸ Mantran, Robert, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (çev: M.Ali Kılıçbay) Eren Yayınları, İstanbul 1991, s. 113.

³⁹ Kılıç, Nalan, *1650 Yılında Bursa (B87 Nolu Mahkeme Siciline Göre)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s.205.

⁴⁰ "...Rum ve Ermeni ve Karamanlı keferesinin ve Yehud taifesinin yed-i temellüklerinde bulunub istihdam eyledikleri kebir ve kebir kul ve cariyelerin senevi kesimlerinin bu sene tahsili vech-i meşruh üzere mukaddemâ sadır olan emr-i şerifim mucibince Yehud ve Nasara taifesinin sağır ve sağıre kul ve cariyeleri dahi maliklerinden semen-i misilleriyle müslimine bey' ettirmek şartıyla..." Bkz. Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s. 50.

⁴¹ "...Rum ve Ermeni ve Karamani keferesinin ve Yahudi taifesinin yed-i temellüklerinde bulunan isdihdâm eyledikleri sağır ve kebir kul ve cariyelerinin senede bir def'a yüzseksen akçe kesimleri ve yirmi akçe huddâmiyeleri İstanbul gümrük ümenâsının şart-ı iltizâmı mucibince cem' ve tahsil olunması için..." B.Ş.S., B121/23a.

⁴² Erdem, *age.*, s. 46.

Acaba, Osmanlı Devleti neden böyle bir yol izlemiştir? Müslümanların elinde olan köle ve cariyelerin büyük çoğunluğunun ihtida ettikleri bilinmektedir.⁴³ Bu kölelerden bir kısmının halkın eline geçmeden önce de Müslüman oldukları bir gerçek olmakla birlikte büyük çoğunluğu Müslüman ailelerin yanında köle ve cariyeye olarak kalmaya başladıktan sonra ihtida etmekteydiler.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin zorla İslâmlaştırma politikası olmamıştır. Ancak ihtida etmeyi teşvik eden uygulamalar daima var olmuştur. Zaman zaman gayrimüslimlerin köle ve cariyeye sahibi olmalarını yasaklayan kararların alınmasının altında da, onların ihtida etmelerini kolaylaştırma amacı bulunmaktadır. Zira gayrimüslim köle ve cariyelerin Müslümanların elinde olmalarının, kültür alış-verişi ve benzeri nedenlerle İslâm'ı kabul etmelerini daha da kolaylaştıracağı bir gerçektir. Oysa zimmilerin elinde bulunan gayrimüslim kölelerin ihtida etmeleri oldukça zordur. Nitekim savaş sonrasında Avusturya ile yapılan bir anlaşma gereği Nemçe esirlerinden Müslüman olanlar sahiplerinde kalacak, Hıristiyan olanlar ise tespit edilerek Avusturya Devleti yetkililerine verilecekti. Bu nedenle 1791 yılında Bursa'da bulunan Nemçe esirleri tespit edilmiş ve bunlardan 56'sının ihtida ettiği, 13'ünün ise Hıristiyan olarak kaldığı görülmüştür. İslâm'ı kabul eden 56 esirin tamamı Müslümanların elinde iken 13 Hıristiyan esirin sahiplerinden 4'ünün Müslüman, 9'unun ise Hıristiyan olduğu görülmektedir.⁴⁴ Hıristiyan olan 9 esir eğer Müslümanların elinde olsaydı muhtemelen çoğu ihtida etmiş olacaktı. XVIII. asrın başlarında yaşı büyük olan köle ve cariyelerin zimmiler tarafından kullanılmasına müsaade edildiği, ancak yaşı küçük olanların zimmilerin elinden alınmasının istenmesi de gayrimüslim olan küçük çocukların Müslüman olmaları için gerekli ortamın hazırlanmasıyla ilgilidir.⁴⁵

Köle ve cariyelerin ihtidalarını kolaylaştıracak ortamın hazırlanması düşüncesi bir tarafa, gayrimüslimlerin, ellerindeki esirlerin Müslüman olmalarına engel olmaya çalıştıkları bilgileri de idarecilerin bu konudaki hassasiyetini artırmıştır. Selanik Yahudilerinin satın aldıkları esirlerin ihtida etmelerine izin vermedikleri bilgisi üzerine bir inceleme yapılmış ve Yahudilerin elinde dokuz yüz civarında esirin olduğu tespit edilmiştir. Bunun üzerine bu şehrin kadısına gönderilen bir fermanla Yahudilerin köle ve cariyeye kullanmamaları istenmiştir. Fermanla, meselenin kadı huzuruna çıkarılan "cemaat reislerine" tebliğ edilmesi ve aykırı hareket edenlerin kürek cezasıyla tecziye edilecekleri de buyrulmuştur.⁴⁶ Manastır Yahudilerinin de Müslümanlardan satın aldıkları ihtida etmiş bazı köle ve cariyelerini irtidat ettirdikleri bilgisi üzerine 1580 yılında Manastır kadısına bir ferman gönderilmiş ve Yahudilerle birlikte buradaki tüm gayrimüslimlerin köle ve cariyeye sahibi olmaları yasaklanmıştır.⁴⁷

Gayrimüslimlerin köle sahibi olmalarıyla ilgili uygulamalar zaman zaman de-

— — — —

⁴³ Çetin, *age.*, s. 68.

⁴⁴ B.Ş.S., C19/14b.

⁴⁵ Bilgin, Vejdi, *Fakih ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh)* İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s.143.

⁴⁶ 6 Numaralı Mühime Defteri, (972/1564-1565), *Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, II, 213-214; Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 340.

⁴⁷ Kenanoğlu, *age.*, s. 340.

ğışse de bu konuda değişmeyen tek kural, zimmilerin Müslüman köle ve cariyeye sahibi olamamalarıdır.⁴⁸ Nitekim Şeyhülislâm Ali Efendi, Zimmilerin elinde bulunan gayrimüslim kölelerin, ihtida etmeleri durumunda, gerekirse cebren alınarak Müslümanlara verilebileceğini belirtmektedir.⁴⁹ Bununla birlikte Osmanlı toplumunda hemen her dönemde kanuna muhalif olarak el altından gayrimüslimlere Müslüman köle ve cariyeleri satanlar olduğu görülmektedir. Bursa'da esirciler kethüdası olan Hacı Ali, Divan-ı Hümayun'a bir mektup göndererek esirlerin, kendileri aracılığıyla satılması gerekirken bazı şahısların Müslüman esirleri alarak zimmilere sattıklarını şikayet etmiştir. Söz konusu şikâyeti değerlendiren Divan-ı Hümayun, bu işi yapan şahısların engellenmesi ve gerekirse cezalandırılmaları konusunda 1059/1649 yılında Bursa kadısına bir ferman göndermiştir.⁵⁰ Kanuna muhalif olarak gayrimüslimlere köle satanlar, tespit edilmeleri halinde cezalandırılmışlardır.⁵¹ İstanbul'da Esir Pazarı'nda biri Şamlı diğeri Bursalı iki esirci, zimmilere Müslüman esirleri sattıkları,⁵² aynı şekilde İstanbul'da sakin ikisi Müslüman biri Hıristiyan olan üç kadın da ihtida eden bir cariyeyi gayrimüslim birine sattıkları gerekçesiyle Bursa'ya sürgün edilmişlerdir.⁵³

Müslüman kölelerin gayrimüslimler tarafından istihdam edilemeyeceği konusunda 1771 yılında ilginç bir olay yaşanmıştır. Bilindiği üzere İslâm hukukuna göre kölenin, kisası gerektirecek davranışların dışındaki suçları işlemesi durumunda alacağı ceza hür olanların yarısı kadardır.⁵⁴ Diyeti gerektiren bir suç işlemesi halinde kölenin sahibi diyeti kendisi ödeyebileceği gibi diyet karşılığında köleyi karşı tarafa verme hakkına da sahiptir.⁵⁵ Bu tür bir suçu işleyen kölenin gayrimüslim olması durumunda, köle sahibinin veya karşı tarafın Müslüman ya da zimmi olmasının önemi yoktur ve meselenin çözümü kolaydır. Zira her iki durumda da diyet yerine kölenin verilmesi mümkündür. Ancak Müslümana ait Müslüman bir kölenin gayrimüslim birisine karşı diyeti gerektirecek bir suç işlemesi durumunda çözüm zorlaşmaktadır. Zira gayrimüslimin Müslüman bir köleyi istihdam etmesi caiz olmadığı için Müslüman köle, diyet olarak karşı tarafa verilememektedir. 1771 yılında Bursa'da Aydın veled-i Yeraşkov (?) adlı bir zimmi mahkemeye başvurarak Mehmet Esat Efendi'nin Mehmet b. Abdullah adındaki kölesinin kendisini kılıçla yaraladığını iddia etmiş ve diyet talebinde bulunmuştur. Üstelik bu iddiasını şahitlerle ispat etmiştir. Mehmet Esat Efendi ise durumu kabullenmiş ve diyet karşılığında kölesini Aydın'a vermek istemiştir. Ancak mahallenin ileri gelenleri duruma itiraz ederek kölenin şu anda hapiste olduğunu,

⁴⁸ Bursa İkizce Hassı Kanunnamesinde, Müslüman cariyelerin ancak Müslümanlara verilebileceği belirtilmiştir. "Ve mezkûr kullar arasında İslâm'a gelmiş cariyeye olsa, içlerinden tâlibi Müslüman kul bulunur ise, ana verile. Ve illâ Mihâlic Hâsırlarından olub Müslüman kulların tâlibi olana verülüb hârice verilmeye." Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, I, 612.

⁴⁹ Ali Efendi, *Şeyhülislâm Fetvaları*, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 27.

⁵⁰ B.Ş.S., B87/87b.

⁵¹ 1547'de Yahudilere cariyeye sattığı belirlenen Musa bin Abdullah cezalandırılmıştır. Çetin., *age.*, s.95.

⁵² B.Ş.S., B236/92a.

⁵³ B.Ş.S., B312/6b.

⁵⁴ Fendoğlu, H. Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 187.

⁵⁵ Hamidullah-Aydın, "Köle", *DİA*, XXVI, 240; Fendoğlu, *age.*, s. 187.

hapisten çıktığında başkalarına zarar verebileceğini, ayrıca Müslüman bir kölenin gayrimüslim birisi tarafından kullanılmasının caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir. Aynı şahıslar meseleye çözüm olarak da her iki tarafın rızasının da alınarak diyet bedeli ödeninceye kadar suçlu olan kölenin devlet gemilerinden birine konulmasını ve cezası bittikten sonra tekrar eski sahibi tarafından istihdam edilmesini teklif etmişlerdir. Bu teklifin daha makul görülmesi üzerine köle, gemilerde çalıştırılmak için Bursa mütesellimi marifetiyle İstanbul'a gönderilmiştir.⁵⁶

D- KÖLE VE CARIYELİKTE KURTULUŞ: ÂZAT

Osmanlı Devleti'nde, köle ve cariyelik ömür boyu değildir. Genellikle yedi yıl istihdam edilen köle ve cariyelerin âzat edilmeleri yönünde bir teamül oluşmuştur. Hatta zaman zaman bu kadar süre hizmet eden kölelerin azledilmek için yetkili makamlara başvurdukları olmuştur.⁵⁷ Osmanlı şehirlerini gezen yabancı seyyahların bir çoğu eserlerinde bu ülkedeki kölelik süresinin yedi ila dokuz yıl arasında olduğunu ifade etmektedirler.⁵⁸ Uluçay da saraydaki cariyelere dokuz yılın sonunda âzatlık belgelerinin verildiğini, ancak sarayın dışına çıkıp çıkmama konusunda serbest bırakıldıklarını belirtmektedir.⁵⁹ Gerek sarayda gerekse diğer çevrelerde bu sürelerin beyazlar için dokuz, siyahlar için yedi yıl olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰ Bu süreler hakkında farklı rakamlar telaffuz edilse de on yıldan fazla olmadığı üzerinde ittifak vardır.

Kölelerin genç iken âzat edilmeleri toplumsal kabul görmüştür. Zira onların, serbest kaldıktan sonraki hayatını kendi başlarına devam ettirebilmek için iş yapabilecek güçte olmaları gerekirdi. Hatta cariyeler, daha fazla yaşlanmadan âzat edilerek uygun birisiyle evlendirilirdi.⁶¹ Sicillerden, âzat edilenlerin yaşlarını tespit etme imkânı olmamakla birlikte bazı kayıtlarda geçen ifadelerden çok genç yaşta hürriyetine kavuşturulanlar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 1700 yılında Bursa'da Nasuhpaşa Mahallesi sakinlerinden Aişe bint-i Şaban adlı hanım, Bektaş bin Abdullah,⁶² aynı şekilde 1725 yılında Arap Mehmet Mahallesi'nden el-Hâc Mustafa bin el-Hâc Ahmet de Ivaz bin Abdullah adlı⁶³ "şâbb-ı emred" kölelerini âzat ettiklerini belirtmişlerdir.⁶⁴

Şer'iyye Sicilleri'ne bakıldığında Osmanlı Devleti'ndeki kölelerin, dinî nedenler, milli duygular, akrabalık bağları ve devletlerarası antlaşmalar gibi farklı amaçlarla hürriyetlerine kavuştukları görülmektedir:

1- Dinî Nedenler

İslâm dini, kölelik sistemini kabul etmekle birlikte kölelerin haklarında onların lehine değişiklikler yapmış ve hürriyete kavuşmaları için her türlü ortamı

⁵⁶ B.Ş.S., B197/10b.

⁵⁷ Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, s. 242.

⁵⁸ Erdem, *age.*, s.194 vd.

⁵⁹ Uluçay, Çağatay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 30

⁶⁰ Parlatur, İsmail, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, Ankara 1983, c. XLVII, sy. 187, s. 822.

⁶¹ Parlatur, *agm.*, s. 820

⁶² B.Ş.S., B102/66b

⁶³ B.Ş.S., B157/12b

⁶⁴ Şâbb-ı emred, henüz sakal ve bıyıkları çıkmamış genç demektir. Bkz. Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993, s. 219.

hazırlamıştır. Ayet⁶⁵ ve hadislerde⁶⁶ gönüllü olarak köle ve cariye âzat etme işi hayır işlerinden gösterilerek teşvik edilmiştir. Devlet gelirlerinden bir kısmı köle-cariye azadı için tahsis edilmiştir. Zekâtın verileceği yerlerin zikredildiği ayette köleler de yer almıştır: “Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak, yoksullara, düşkünlere, (zekât toplayan) memurlara, gönülleri (İslâm'a) ısındırılacak olanlara, (hürriyetlerini satın almaya çalışan) kölelere, borçlulara, Allah yolunda çalışıp cihad edenlere, yolcuya mahsustur. Allah pek iyi bilendir, hikmet sahibidir.”⁶⁷ Bazı hâllerde ise kölelerin âzat edilmesi zorunlu kılınmıştır. Hatayla adam öldürmek,⁶⁸ yemin ettikten sonra gereğini yapmayıp yemini bozmak,⁶⁹ zihar yapmak,⁷⁰ kasıtlı olarak oruç bozmak⁷¹ gibi İslâm dininde günah kabul edilen fiilleri işleyenlerin, bu günahlarına karşılık olarak ödemeleri gereken kefaretlar içerisinde başta gelenini köle âzat etmek oluşturmaktadır.⁷² Bu durumdaki şahıslar, kendi kölelerini âzat edebilecekleri gibi başka birine ait kölenin bedelini ödeyerek de bu sorumluluğu yerine getirebilmektedirler.

İslâm hukukunda köle âzat etmenin birçok yöntemi vardır.⁷³ Osmanlı Devle-

⁶⁵ “Biz onun için iki göz, bir dil ve iki dudak var etmedik mi? Biz ona eğri ve doğru iki yolu da göstermedik mi? Ama o, zor geçidi aşmaya girişemedi. O zor geçidin ne olduğunu sen bilir misin? O geçit, bir köle ve esir azad etmek, yahut, açlık gününde, yakını olan bir öksüzü, yahut toprağa serilmiş bir yoksulu doyurmaktır.” Beled, 90/8-16.

⁶⁶ “Kim mü'min bir köleyi âzat ederse o kölenin her organına karşılık Allah da onun bir organını cehennem ateşinden âzat eder.” *Buhari*, Itk, 1.

⁶⁷ *Tevbe*, 9/60.

⁶⁸ “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğer ki ölünen ailesi o diyeti başışlamış ola. (Bu takdirde diyet vermez). Eğer öldürülen mümin olduğu halde, size düşman olan bir toplumdan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumdan ise ailesine teslim edilecek bir diyet ve bir mümin köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin, Allah tarafından tevbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.” *Nisa*, 4/92.

⁶⁹ “Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz, fakat bilerek yaptığınız yeminlerden dolayı sizi sorumlu tutar. Bunun da keffâreti, ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek, yahut onları giydirmek, yahut da bir köle âzat etmektir. Bunları bulamayan üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur. Yeminlerinizi koruyun (onlara riayet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor; umulur ki şükredersiniz!” *Maide* 5/89.

⁷⁰ Zihar, bir şahsın, karısının belli organlarını kendileriyle evlenmesi ebediyen haram olan yakınlardan birisine benzetmesidir. Böyle yapan kişinin, hanımıyla normal evlilik hayatına devam edebilmesi için yapması gerekenler arasında bir köle âzat etme zorunluluğu da yer almaktadır. Bkz. *Merginani*, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 17; Bu konuyla ilgili ayet şöyledir: “Kadınlardan zihâr ile ayrılmak isteyip de sonra söylediklerinden dönenlerin karlılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah, yaptıklarınızdan haberi olandır.” *Mücadele*, 58/3.

⁷¹ Zuhayli, Vehbe, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, (çev: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, III, 209 vd.; Konya'nın Aligav Mahallesi'nden Aişe bt. el-Hac İbrahim, oruç kefareti için Yusuf b. Abdullah'ı âzat etmiştir. Zincirlikuyu Mahallesi'nden olan el-Hac Abdurrahman'ın vasiyetinde kefareti-i savmı için malının üçte birlik kısmıyla bir köle alınıp azad edilmesini istemesi üzerine oğlu Mehmed Çelebi babasının parası ile Ali adında zenci bir köleyi 90 kuruşa satın alıp azad etmiştir. Bkz. *Sak, agt.*, s. 99.

⁷² *Fendoğlu, age.*, s.201 vd.

⁷³ Köle azadı konusunda geniş bilgi için Bkz. Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV, 32 vd.; Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, 241-243; *Fendoğlu, age.*, s. 196 vd.

ti'nde de bu konuda İslâm hukukunun kuralları geçerli olmuştur. Konuyla ilgili kayıtlara baktığımızda Osmanlı toplumunda köle ve cariyelerin genellikle itk, mükatebe ve tedbir yöntemleriyle âzat edildikleri görülmektedir.

Osmanlı toplumunda, en yaygın olan köle âzat etme usulü her hangi bir karşılık beklemeden tamamen Allah rızası için olan “ıtk” yöntemidir. Genellikle altı-yedi yıl köle veya cariyelik yapanların sahipleri tarafından gönüllü olarak âzat edilmeleri halk arasında oldukça yaygın bir uygulamadır.⁷⁴ Nitekim XV ve XVIII. asırlar arasında Bursa'da âzat edilen 199'u Müslüman, 22'si gayrimüslim toplam 221 köle ve cariyeden 153'ü (%69) itk, 11'i (%5) tedbir, 55'i (%25) mükatebe yöntemiyle âzat edilirken iki köle ve cariyenin hürriyetine kavuşturulma şekli belirlenememiştir.⁷⁵ Bu köle ve cariyelerin hemen hemen tamamı Müslümanlar tarafından âzat edilmiştir.

İtk yöntemiyle âzat etmenin temelinde Allah Rızası'nı kazanma duygusu vardır. Köle âzat edenlerin bu niyetleri konuyla ilgili belgelerde de açıkça ifade edilmektedir. Kadı Muharrem Efendi ibn İbrahim Efendi'nin Gülistan bint-i Abdullah adlı cariyesini âzat ettiğini gösteren kayıtta, Muharrem Efendi'nin “ıtk-ı rakabât a'zâm-ı kurbât ve vesîle-i duhûl-i cennât-ı âliyyât olduğundan mâ'adâ 'men e'teka rakabeten mü'mineten e'tekallahu li-küllü 'uzvin minhu mine'n-nâr' hadîs-i şerîfi ile âmil olub işbu mevsûfe-i mezbûre Gülistan'ı hasbeten lillâhi'l-'aliyyi'l-'azîm ve haseneten li-rûhi resûlihi'l-kerîm” niyetiyle onu âzat ettiği ifade edilmiştir.⁷⁶ İtk kayıtları kısa veya uzun bazı farklı ifadeler içermekle birlikte genellikle benzer mahiyettedir.⁷⁷ Mesela 1755 tarihli bir itk kaydında daha geniş ifadeler yer verilmiştir.⁷⁸

İslâm dinince bu meselenin teşvik edilmesinden dolayı hayır işlemek isteyen varlıklı Müslümanlar, köle âzat etmeyi önemli ibadetlerden kabul etmekteydiler. Müslüman toplumlarda kendi köleleriyle birlikte başkalarının kölesini satın alarak âzat etme işi de oldukça yaygındır.⁷⁹ Vakıf kuran Müslümanlardan bazıları da

⁷⁴ Ubicini, *age.*, s.364; Hamidullah -Aydın, *agm.*, XXVI, 242.

⁷⁵ Çetin, Osman, “Slavery and Conversion of the Slaves to Islam in the Ottoman Society, According to the Canonical Registers of Bursa Between XVth and XVIIIth Centuries”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, sy. 1, 2001, s. 7.

⁷⁶ B.Ş.S., B190/63a

⁷⁷ Hemen hemen bütün itk kayıtlarında Hz. Peygamber'in (sav); “Kim bir mü'mini azad ederse Yüce Allah da onun her uzvu karşılığında sahibinin bir uzvunu cehennem ateşinden azad eder” hadisi yer almaktadır.

⁷⁸ “Vilâyeti Anadolu'da vâki' fi'l-asl Amasya Şehrinden Sultân Bâyezid Mahallesi sakinlerinden olub, sabıkan sadr-ı a'zâm-ı merhum Ahmed Paşa'nun, Enderûnî mehterlerinden Mehter Mustafâ Ağa ibn-i el-hâc Mehmed, meclis-i şer'-i şerîf-i enver ve mahfel-i dîn-i münîf-i ezherde kendüsi rıkkını mu'terif orta boylu, kara kaşlı şehla işbu hâfizu'l-kitâb İbrahim ibn-i Abdullah mahzarında ikrâr-ı tam ve takrîr-i kelâm idüb mevsûf-ı mezbûr hasbeten-lillahi'l-'aliyyi'l-'azîm ve taleben li-mardâti Rabbi'r-Rahîm ve hereben min ukûbatin elim yevme lâ yenfe'u malûn velâ benûn illâ men etallaha bi-kalbin selîm ve iktidâen bi kavlin Nebiyyü'l-Kerîm men e'taka rekâbeten mü'mineten a'taka Allahu Ta'alâ bi-küllü uzvin minhâ uzven minhu fi'n-nâr, sadaka kailuhull muhtar mâlından tahrîr ve i'tâk ve zümre-i hür asliyyâta idrâc ve ilhak eyledüm. Ba'de'l-yevm mevsûf-ı mezbûre sair harâir-i asliyyâtdan olub üzerinde velâdan gayrı hakkum kalmadı didikde gibbe't-tasdikî'ş-şer'î mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hâdiyâ aşere fi seferi'l-hayr sene tis'in ve sitine ve mietin ve elf.” *Şer'iyeye Sicilleri*, (haz: Ahmet Akgündüz ve komisyon) Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, I, 225

⁷⁹ Sak, *agt.*, s. 91.

şartnamelerinde vakfa ait gelirlerden bir kısmıyla her yıl belli sayıdaki köle ve cariyenin âzat edilmesini şart koşmaktaydılar. Meselâ, Abdulaziz Efendi 1656 yılında Bursa'da kurduğu bir vakfın şartları arasına, her yıl Ramazan ayında vakıf gelirlerinden elli riyal tahsis edilerek bu parayla bir köle ve bir cariyenin âzat edilmesini ve âzat edilen köle ve cariyeye beşer riyal de elbise parası verilmesini kaydettirmiştir. Abdulaziz Efendi köle âzat etmeyi şart koşarken buradaki amacının ahirette günahlarının affedilmesi olduğunu belirtmektedir.⁸⁰ Dünyalık herhangi bir menfaat beklemeden tamamen Allah'ın rızasını kazanmak gayesiyle kurulan vakıfların şartnamelerindeki köle ve cariyeye azadıyla ilgili hükümlerin, vakfın yaşadığı sürece geçerli olacağı dolayısıyla geçici bir süre için değil, her yıl köle ve cariyeye âzat etmenin devam edeceğini gösterir ki bu da faaliyeti daha anlamlı hale getirir.

Müslümanlar arasında oldukça yaygın olan köle ve cariyeye âzat etme işi zimmiler arasında da görülmektedir. XVIII. yüzyıla ait Bursa Sicillerinden tespit ettiğimiz 1'i Yahudi 14'ü Hıristiyan toplam 15 gayrimüslim vatandaşın köle ve cariyeye azadı ile ilgili kayıtları buna örnek gösterilebilir. Hıristiyanlardan 2'si kadındır. Âzat edilenlerin 4'ü köle, 11'i cariyedir. 14'ü Hıristiyan 1'i Yahudi olan köle ve cariyelerden 6'sı Rus,⁸¹ 5'i Rum⁸² iken birer tanesi de Gürcü,⁸³ Ermeni⁸⁴ ve Romen⁸⁵ asıllıdır. Bir cariyenin milliyetiyle ilgili bilgi yoktur.⁸⁶ Bursa ile ilgili yapılan başka bir çalışmada da yirmiden fazla farklı etnik kökenden köle ve cariyenin âzat edildiği tespit edilmiştir.⁸⁷

15 gayrimüslimin tamamı her hangi bir karşılık beklemeden "ıtk" yöntemiyle köle ve cariyelerini âzat etmişlerdir.⁸⁸ Gayrimüslimler tarafından âzat edilen köle ve cariyelerin durumu mahkeme defterlerine kaydedilirken, zimmilerin bu işi gerçekleştirmedeki amaçlarının ahirette günahlarının affedilerek azaplarının hafiflemesi (yevm-i 'ikâbda 'azâbım hafif olur diye) olarak belirtilmiştir.⁸⁹ Bu durum gayrimüslimlerin, diğer birçok konuda olduğu gibi "hasbeten li'llahi teâlâ" köle âzat etmenin büyük bir hayır ve sevap vesilesi olduğuna inanan Müslümanların inanç ve kültürlerinin etkisi altında kaldıklarını da göstermektedir.

Osmanlı toplumunda ıtk usulünden sonra sıkça görülen âzat şekli "mükâteb" yöntemidir. İslâm hukukunda köle ve cariyelere, belli bir bedel ödeme karşılığın-

80 "...ve mütevellî ve ma'rifet-i nâzir ve gayri ile mâh-ı Ramazân-ı Şerifde elli riyal ğuruşa mihnet-i hizmetle ifnâ-yı 'ömr edüb ve mesfûr kayd-ı rıkdan halâs olmamış bir kul ve bir cariyeye iştirâ edüb ve rûhum için i'tâk edüb ve beş riyal dahi libâsına sarf oluna, mercûdur ki mukâbelesinde bu gerden-beste-i tavk-ı zünüb ve me'âsî 'abd-i müznib ve 'âsî ğull-i zebâniye-i nâr-ı cahîm ve dû-şahâ-i 'azâb-ı elimden âzâd ve müjde-i 'afv u 'inâyet-i hudâvend-i kerîm ile dil-şâd olub 'utakâu'llâhdan olmak şerefini ihrâz ile mahzar-ı şerîf ve i'zâz olmak müyesser ola âmin bi-câhi eclî'l-mürselin sallâllâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem..." B.Ş.S., B119/55b.

81 B.Ş.S., B88/107b(üç adet); B92/9a; B95/49b; B102/30b.

82 B.Ş.S., B95/44b, 53a, 87b; B157/16a (2adet).

83 B171/54b.

84 B.Ş.S., B158/51b.

85 B.Ş.S., B157/2a.

86 B.Ş.S., B157/2a.

87 Çetin, *age.*, s.52-53.

88 Zimmilerin azad ettiği köle ve cariyelerin tamamı gayrimüslimdir.

89 B.Ş.S., B88/107b.

da serbest kalmaları için sahipleriyle anlaşma yapma imkânı verilmiştir.⁹⁰ Bu şekilde anlaşma yapan kölelere “mükâteb köleler” denilmektedir ve bunlar bedellerini ödedikten sonra serbest kalmaktadırlar.⁹¹ Mesela, 1750 yılında Bursa’da Köseler Mahallesi’nden el-Hâc Mehmed bin Hüseyin adlı şahıs mahkemede, bir yıl önce Ali bin Abdullah adlı kölesine “bana seksen kuruş getirersen hürsün” dediğini, Ali’nin söz konusu meblağı temin ederek kendisine teslim verdiğini, bu nedenle onu âzat ettiğini kaydettirmiştir.⁹²

Köle âzat etme yöntemlerinden birisi de “tedbir” dir ki, sahibinin, henüz hayatta iken kölesine “ben ölürsem hürsün” demesiyle gerçekleşmektedir. Bu usulle özgürlüğüne kavuşanlara “müdebber köle” denilmektedir.⁹³ 1707 yılında Şerife İhsâne Hâtun, Mülâyim bint-i Abdullah adlı câriyesini “tedbîr-i mutlak ile müdebber” eylediğini kaydettirmiştir.⁹⁴ 1716 yılında ise Yiğit Köhne Mahallesi sakinlerinden Hatice bint-i Oruç adlı hanım, Gürcü asıllı Fatma bint-i Abdullah adlı cariyesini “tedbîr-i mutlak ile müdebber” eylediğini belirtmiş ve ölümünden sonra Fatma’ya ev, su kuyusu ve gündelik hayatta kullanılan bazı eşyaların verilmesini vasiyet etmiştir.⁹⁵

2- Millî Duygular

Şahsî olarak hayır işlemek için kölelerini âzat eden zimmilerin yanında, bu işi, millî duygularla cemaat olarak yapan gruplar da vardır. Sicillerden, özellikle Yahudi cemaati mensuplarının, Yahudi esirleri satın alarak serbest bıraktıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda zaman zaman Yahudilerle yerel yöneticiler arasında problemler yaşanıyor olmalı ki Bursa Yahudileri Divan-ı Hümayun’a müracaat ederek Bursa’da esircilerin ellerinde bulunan Yahudi esirleri satın alarak serbest

⁹⁰ “Evlene imkânını bulamayanlar ise; Allah, lütfu ile kendilerini varlıklı kılıncaya kadar iffetlerini korusunlar. Ellerinizin altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenler, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın. Allah’ın size vermiş olduğu malından siz de onlara verin. Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen câriyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah (onlar için) çok başışlayıcı ve merhametlidir.” Nur, 24/33.

⁹¹ Fendoğlu, *age.*, s. 218; Hamidullah -Aydın, *agm.*, XXVI, 242.

⁹² Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2000, s. 87.

⁹³ Halebi, İbrahim, *Mevkûfat Mülteka Tercümesi*, (sad. Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts., II,308; Fendoğlu, *age.*, s. 220; Hamidullah -Aydın, *agm.*, XXVI, 243.

⁹⁴ “İşbu orta boylu açık kaşlı ela gözlü Hırvatıyyetü’l asl müsîmetü’l-millet bâ’isu hâza’l -kitâb Mülâyim bint-i Abdullah nâm câriye müteveffât olan mâlikesi Şerife İhsâne Hâtun tedbîr-i mutlaka ile müdebber idüb itkını mevtime ta’lik eylediğine es-Seyyid İsmail Efendi bin es-Seyyid Hüseyin ve Mehmed Çelebi bin Hasan nâm kimesneler şehâdetleri ile ba’de’s-sübût terekisi sülûse müsâ’id olmağın ‘itkına ba’de’l-hükem yedine hüccet verilmiştir. 8 Muharrem 1119” B.Ş.S., B190/63a

⁹⁵ “Yiğit Köhne Mahallesi’nde sâkine Hadice bint-i Oruç nâm hâtun meclis-i şer’de kendüye nkkıyyetini mu’terife olan işbu orta boylu açık kaşlı kara gözlü Gürcıyyetü’l-asl müsîmetü’l-mille Fatıma bint-i Abdullah nâm câriye müvâcehesinde ikrâr mevsûfe-i mezbûre Fâtıma’yı tedbîr-i mutlak ile müdebber eyledim ben bi-emrillahi te’âlâ dâr-ı fenâdan sarây-ı bekâya rihlet eylediğimde cemî malımın sülûsü ba’de’l-ifrâz sülûs-i mezkûrden sekiz dirhem bir sîm önlük(?) kuşak ve bir yemeni yorgan ve iki yasdık ve bir beledi döşek ve bir sandık ve bir kilim ve iki sahan ve bir tencere ve bir tas ve bir sini ve bir sağır bakraç ve bir dest-kâr(?) ve bir taba ve mahalle-i mezbûrede vâki sâkine olduğum menzilin sokak kapısı kurbünde vâki bir beyt-i süfli ve duvarı köşesinden hâbiye-i mâi câriye varınca havluyu ifrâz ve ‘alâmet-i fâsıla vaz’u ta’yîn eyledikten sonra câriye-i mezbûreye verile dedikde...15 Zilhicce 1128” B.Ş.S., B95/58b.

bırakmak istediklerini, ancak ehl-i örften bazılarının buna engel olduklarından şikâyetçi olmuşlardır. Söz konusu şikâyet üzerine 1060/1650 yılında Yahudilerin bu davranışlarına engel olunmaması konusunda Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.⁹⁶

Akrabaları tarafından bulunarak satın alınıp hürriyetine kavuşturulan köle ve cariyelerin varlığı da görülmektedir. Nahcivan'ın Sisbali köyünden Nazar veled-i Karar adlı Ermeni, cariyeye olarak satılan kardeşi Harmasma'yı el-Hac Mehmed Beşe bin Hasan'ın elinde bulmuş ve ücreti mukabilinde satın alarak kurtarmak istemiştir. Mehmed ise sekiz aydır yanında olan cariyeye Müslüman olmasını teklif ettiğini, ancak kabul etmediğini belirterek Nazar'a satmıştır.⁹⁷

3- Devletler Arası Anlaşmalar

Savaşlarda elde edilen esirler büyük ölçüde köle ve cariyeye olarak istihdam edilmektedir. Ancak savaşların sona ermesinden sonra ilgili devletler arasında zaman zaman yapılan anlaşmalarla istihdam edilen köle ve cariyeler, karşılıklı olarak iade edilmişlerdir.⁹⁸ Bu amaçla antlaşma maddeleri arasında genellikle esir mübadelesi konusunda da bir madde bulunmaktadır.⁹⁹

Bu anlaşmalar gereği Müslüman halkın elinde köle ve cariyeye olarak bulunan esirlerden İslâm dinini kabul edenler sahiplerinde kalmış, kendi dinlerinde kalanlar ise belli bir meblağ karşılığında sahiplerinden alınarak ilgili devletin yetkililerine teslim edilmiştir.¹⁰⁰

1791 yılında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında yapılan Zıştovi Antlaşması'nda yukarıda belirtilen şartlar çerçevesinde esir değişimiyle ilgili hüküm de yer almıştır. Söz konusu antlaşmanın 7. maddesi gereği Bursa'da bulunan Nemçe esirlerinden ihtida etmemiş olanların tespit edilerek iade edilmesi istenmiştir.¹⁰¹ Bunun üzerine, Nemçeli olduğu anlaşılan toplam 69 köle ve cariyeye tespit edilmiş, bunlardan 56'sının Müslüman olduğu, 13'ünün ise Hıristiyanlık'ta kaldıkları anlaşılmış ve bu 13 esirin iade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰²

Bu tür esir değişimi yapılacağı zamanlarda bazı şahısların esirleri sakladıkları ve iade edilmelerini engelledikleri görülmektedir. Nitekim yukarıda bahsedildiği üzere 13 Avusturyalının iadesinden bir müddet sonra Avusturya yetkilileri tekrar

⁹⁶ B.Ş.S., B87/84a.

⁹⁷ Sak, *agıt.*, s. 176

⁹⁸ 1482'de Venedikle yapılan antlaşma gereği Venedikli esirlerden Osmanlı şehirlerinde köle veya cariyeye olarak istihdam edilenler toplatılmış ve ülkelerine gönderilmiştir. Sahillioğlu, *agıt.*, s. 102.

⁹⁹ Örneğin 17 Temmuz 1774 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 25. maddesi esirlerin iadesiyle ilgilidir. Bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2000, II,355; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül- Vukuat*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1992, III-IV, 84.

¹⁰⁰ "...memâlik-i Anadolu'da her kimin yedinde Nemçe esiri bulunur ise rızâen dîn-i İslâm'ı kabul edenler ashâbı yedinde terk olunub zinhâr ve zinhâr müselman olmuş ve İslâm'ında sebât göstermiş üserâyâ ta'arruz olunmayarak mâ'ada tanassur edenlerin hasbe'l-mu'âhede reddi lâzım geldiğine binâen ol makûle nasrâniyetinde ısrârları sebebiyle reddi lâzım gelen Nemçe üserâsı kangî kazâ ve nâhiye ve kurâda ve kimin yedinde bulunur ise ol mahallin ve esirin ve kezâlik sahibinin isim ve şöhreti gereği gibi tesbit olunarak istihlâsa me'mûr mübâşir tarafından me'mûlün-bihâsına verilüb..." B.Ş.S., C19/2a.

¹⁰¹ B.Ş.S., C19/2a.

¹⁰² B.Ş.S., C19/14b.

padişaha başvurarak Bursa'da olduğu anlaşılan, ancak sahipleri tarafından saklanan esirler olduğunu iddia etmişler ve bunların da iade edilmelerini istemişlerdir. Bursa kadısına gönderilen bir fermanla bu konuda Abdi Ağa ve Nemçe elçiliğince belirlenen iki memurun görevlendirildiği, adı geçen şahıslarla birlikte Nemçe esirlerinin yeniden sayılması ve bu konuda esir saklanmamasına dikkat edilmesi istenmiştir.¹⁰³ Bunun üzerine söz konusu şahıslarla birlikte yeniden inceleme yapılmış ve öncekilerden ayrı olarak 69'u Müslüman 13'ü Hıristiyan olan toplam 82 esir daha tespit edilmiştir. Bunlardan Hıristiyan olanlar Nemçeli memurlara teslim edilmiştir.¹⁰⁴

Esir iadesi konusunda yaşanan sıkıntıların daha sonraki yıllarda da devam ettiği görülmektedir.¹⁰⁵ 1793 yılında Nemçe elçisi divana başvurarak, Bursa'da Müderris Abdizade Efendi, Hasekioğlu Mehmet Ağa, Hacı Şerif, Nalbant Nasuhzade Seyit Hacı Ali ve Ömerzade Efendi adındaki şahıslardan her birinin ihtida etmemiş birer Nemçe esirini sakladıklarını şikayet etmesi üzerine, Divan'dan Bursa kadısına gönderilen bir fermanla elçiyile yüzleştirilmek üzere adı geçen şahısların köleleriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁰⁶

Esirlerin iadesi konusunda esir sahibine ödenmesi gereken meblâğ meselesi, ilgili devletle yapılan anlaşmaya göre iki şekilde halledilmiştir. İlk olarak halkın elinde bulunan esirler, ilgili devletin temsilcilerine makul bir para karşılığında satılmıştır. Bu konuda şehirlere gönderilen fermanlarda, esir fiyatlarının fazla yüksek tutulmadan makul bir meblâğ karşılığında, karşı tarafı zora sokmadan anlaşma gereği meselenin çözülmesi, anlaşmazlık halinde ise şehirlerdeki kadıların arabulucu olmaları istenmiştir. Macar Kraliçesi tarafından görevlendirilen ve İstanbul'da Kapı Kethüdası olan bir şahıs, Divan'a müracaat ederek Osmanlı şehirlerinde halkın elinde bulunan esirlerin kurtarılması hususunda iki devlet arasındaki anlaşmaya işaret ederek bu konuda şehir yöneticilerinin kendilerine kolaylık göstermeleri için padişahın yardım istemiştir. Bunun üzerine 1745 yılında bazı şehirlerin kadı ve naiplerine gönderilen bir fermanla şu ifadelere yer verilmiştir: "...sâir nâsda ve Tatar tâifesinde bulunan esirlerden nasâra dininde olanları münâsib vecihle mümkün olan ma'kûl ve mu'tedil bahâ ile itlâk olunmak câiz ola ve esir sahibi ile uzlaşmayub nizâ' vâki' oldukda hâkimu'l-vakt olanlar beynlerini tevfiğ edeler, eğer mümkün olmaz ise aldıkları bahâları şuhûd ile isbât veyahud sâhiblerine yemin teklifi ile zâhir oldukda edâ olunub itlâk olunalar ve sâhibleri ziyâde akçe tam'ı ile üserâ tahlisine mâni' olmayalar..."¹⁰⁷

İkinci olarak köle ve cariyelerin sahiplerine ödenmesi gereken bedel hazineden karşılanmış ve esirlere karşılık ilgili devletten herhangi bir ücret alınmamıştır.¹⁰⁸ 1774 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan anlaşmanın 25.

¹⁰³ "...Bursa ahâlisinden ma'lûmu'l-esâmi kimesneler ve sâirleri yedlerinde mevcûd ve mukaddemâ istintâk olunmamış vâfir Nemçe üserâsi bâki kalmışdır deyu Nemçe elçisinin inhâsına ibtinâen bu def'a ta'yîn olunan mübâşir ve elçi-i mûmâ-ileyh tarafından iki nefer me'murlar muvâcehesinde üserâ-yı mersûmlar ashâbıyla huzûr-ı şer'a götürülüb kat'an ve cebr ve ihâfa olmayarak istintâk olunması bâbında..." B.Ş.S., B84/101a.

¹⁰⁴ B.Ş.S., B84/101a.

¹⁰⁵ B.Ş.S., B337/90b.

¹⁰⁶ B.Ş.S., B84/84a.

¹⁰⁷ B.Ş.S., B121/81a.

¹⁰⁸ B.Ş.S., C19/2a; B.O.A., Cevdet Hariciye, 186,

maddesinde her iki devletin elinde bulunan esirlerden din değiştirenlerin dışında kalanların herhangi bir bedel ödemediği karşılıklı olarak iade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁹ Bu karar gereği Divan-ı Hümayun'dan 1774 yılında Osmanlı şehirlerine birer ferman gönderilerek, halkın elinde bulunan ve İslâm dinini kabul etmemiş olan esirlerin bedelleri hazineye ödenmek şartıyla toplatılması ve ilgili şahıslara teslim edilmesi istenmiştir.¹¹⁰ Bunun üzerine Bursa'da gerekli inceleme yapılmış ve Hıristiyan olarak yaşamını sürdüren 35 esir tespit edilerek ilgili makamlara teslim edilmiştir.¹¹¹

E- KÖLE VE CARİYE ÂZADI KONUSUNDA YAŞANAN PROBLEMLER

Köle ve cariyelerin azadı konusunda yaşanan problemlerin başında herhangi bir şekilde âzat edilenlerin tekrar köle olarak istihdam edilmek istenmeleri meselesi gelmektedir. İslâm hukukuna göre hangi yöntemle olursa olsun köle veya cariyeye âzat eden şahısların daha sonra pişman olup bu kararlarından vazgeçme hakları yoktur.¹¹² Âzat edildikten sonra efendilerinden hâlâ köle ve cariyeye muamelesi görenler, mahkemeye müracaat ederek İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanma imkanına sahiptirler.

Osmanlı Devleti'nde âzat edilen köle ve cariyelere "itkname" adında bir belge verilmiştir.¹¹³ Bu belge, âzat edilen ancak, hala esir muamelesine maruz kalanların durumlarını ispat etmeleri için çok önemli bir belge niteliğindedir. Böyle bir belgeye sahip olup tekrar kölelik muamelesine maruz kalanlar mahkemeye müracaat ettiklerinde şahitlere ihtiyaç kalmadan serbest bırakılmaktaydılar.

İtknamenin bir faydası da kaçak köleler konusunda ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman âzat edilmediği halde sahiplerinden kaçan köleler olmuştur. Bunlara "abd-i âbık" denilmektedir.¹¹⁴ Bunların yakalanıp sahiplerine teslim edilmesiyle ilgili yavacı olarak adlandırılan görevliler vardır. Kaçak köleleri yakalayanları onları ya kendileri kadı huzuruna çıkarmakta veya yavacılar teslim etmekteydiler. Gerekli işlemler yapıldıktan sonra bu kaçak köleler sahiplerine iade edilmiştir.¹¹⁵ Âzat edildiği halde herhangi bir kontrol sırasında kaçak köle muamelesi

¹⁰⁹ Toplam 28 maddelik antlaşmanın 25. maddesi şöyledir: "Erkek olsun kadın olsun bütün savaş tutsakları ve başka tutsaklar, her ne unvan ve rütbede olurlarsa olsunlar, iki devletin sınırları içinde bulundukça, Rusya devletinde kendi istekleri ile Hıristiyan olan Müslümanlar ile yüce devletimde kendi istekleri ile İslâm dinine giren Hıristiyanlar dışında kalan hepsi, bu kutlu anlaşmanın tasdiknameleri karşılıklı olarak alınıp verildikten sonra hemen ve hiçbir bahane ileri sürülmeksizin her iki taraftan, karşılıksız ve bedelsiz olarak salıverilip teslim edileceklerdir. Bunun gibi, köleliğe düşmüş bulunan bütün Hıristiyanlar yani Polonyalılar, Buğdanlılar, Eflaklılar, Moralılar ve Adalar ahâlisi ile Gürcüler ve başka bütün tutsaklar, istisnasız, karşılıksız ve bedelsiz azad edileceklerdir. Yine bunun gibi, bu kutlu barış anlaşmasının imza edilmesinden sonra her hangi bir biçimde ve her hangi bir nedenle tutsaklığa düşmüş olan Rus uyrukları yüce devletimde bulundukça geri verilip teslim olunacaklardır. Aynı şekilde Rusya devleti de, yüce devletimin uyrukları hakkında aynı işlemi uygulamayı taahhüt eder." Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *age.*, III-IV, 84.

¹¹⁰ B.Ş.S., B203/60a.

¹¹¹ B.Ş.S., B203/99a; Rusya ile yapılan antlaşma gereği karşılıklı olarak esirlerin iadesiyle ilgili 1207/1791 yılında da Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir. B.Ş.S., B84/113b.

¹¹² Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, 242.

¹¹³ Pakalın, *age.*, II, 10; Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.103.

¹¹⁴ Şener, Abdulkadir, "Âbık", *DİA*, İstanbul 1998, I,306.

¹¹⁵ Şener, *agm.*, s. 307; "Oldur ki mahrûse-i Bursa Sancağı Beyi olan fahru'l-emr mîr-i miran Ahmed Paşa yesserallâhu mâ-yeşâ hazretlerinin cânib-i şeriflerinden vekil olan fahru'l-ümerâ Ha-

görüp eski sahibine iade edilmek istemeyen şahıslar, itknamelerini üzerlerinde taşımışlar ve bu belge ile hür olduklarını ispat etmişlerdir.¹¹⁶ Âzat edilmesine rağmen köle muamelesi gördüğünü iddia eden ve elinde de itknamesi olmayanlar ise durumlarını şahitlerle ispat etmek zorundaydılar.

Şer'iyeye sicillerinde zaman zaman gerek itk, gerekse tedbir ve mükâteb yöntemleriyle hürriyetlerine kavuşan köle ve cariyelerle ilgili problemlerin yaşandığına dair kayıtlar vardır. Bu problemler, hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında görülmektedir. Davalar bazen köle-cariyeler bazen de onların sahibi olduklarını iddia edenler tarafından açılmıştır. 1702 yılına Bursa'da Sağırcı Sungur Mahallesi'nden Ali bin Halil, mahkemede Yusuf bin Abdullah'ın, babasının kölesi olduğunu, babasının vefatı üzerine adı geçen şahsın miras olarak kendisine intikal etmesi gerektiğini, ancak Yusuf'un bunu kabul etmediğini şikâyet ederek problemin çözülmesini istemiştir. Yusuf ise Ali'nin babasının kendisini âzat ettiğini ileri sürmüş ve söz konusu iddiayı reddetmiştir. Yusuf'tan durumunu ispat etmesi istenmiş, o da iki kişinin şahitlikleriyle âzat edildiğini kanıtlamıştır. Bunun üzerine mahkeme Yusuf'un hürriyetine karar vermiştir.¹¹⁷ 1703 yılında ise bu sefer Belkıs bint-i Abdullah adlı kadın iki yıl önce âzat edilmesine rağmen kendisini cariyeye olarak istihdam etmek isteyen eski sahibi Ümmühani bint-i Habil Efendi adlı hanımdan şikâyetçi olmuş ve durumunu şahitlerle ispat ederek hürriyetine kavuşmuştur.¹¹⁸

1724 tarihli iki ayrı dava kaydında, biri erkek diğeri kadın iki kişi, kendilerinin daha önce Anaştaş veled-i Nikola adlı zimminin köle ve cariyesi olduklarını, iki yıl önce kendilerini âzat ettiğini, ancak hâlâ kendilerine sahibiymiş gibi davrandığını iddia ederek Anaştaş'ın müdahalesinin engellenmesini istemişlerdir. Anaştaş'ın onları âzat ettiği yönündeki iddiayı reddetmesi üzerine kendilerinden durumlarını kanıtlamaları istenmiş, onlar da her biri ikişer Müslüman şahidin şahadetiyle iddialarını ispat etmişlerdir. Bunun üzerine mahkeme her ikisinin de hür olduklarına karar vermiştir.¹¹⁹

Sicillerden, köle azadı konusunda en fazla problemin tedbir yöntemiyle gerçekleşen âzatlarda yaşandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda "eğer ölürsem hürsün" ifadesiyle kendilerinin ölümlerinden sonra kölelerinin serbest kalacaklarını belirten şahıslar bir hayli fazladır. Ancak zaman zaman bu durumu

→ →

san Bey b. Haydar nâm kimesne meclis-i şer'a işbu orta boylu ela gözlü sarı kaşlı başında üç yarası olan Hüsrev b. Abdullah nâm âbıkı meclis-i şer'a ihzâr idüb mezbûr Hüsrev'den suâl olundukta; sâbikan Bursa tevâbi'inden Polat nâm karye sakinlerinden Kasap Hasan'ın kulu idim ba'dehû Pazarlık'da Mustafa Çelebi'ye bey' itdi ve ba'dehû ol dahî Deli Murâd nâm kimesneye satma ğa virdi. Ol dahî İbrahim nâm yörük ile koyuna değışdi. Mezkûr İbrahim dahî Akşehir'de Ramazana bey' itdi. Ba'dehû ol dahî Sögüt nâm karyede Hasan'a bey' itdi. Ben dahî mezbûr Hasan'dan firar itdim. Hâlen mahrûse-i Bursa tevâbi'inden Süle nâm karyede mezbûr Hasan Subaşı buldu hâlen meclis-i şer'a getirdi didiği müşârun ileyh Masan Subaşı talebi ile tahrîr olunub kanûn-ı padişâhî üzre üç ay on gün mehil verilüb mezkûr Hasan Subaşı'ya teslim olundu. Tahrîran fi 14 cemâziye'l-âhir sene ihdâ ve elf" Canlı, Abdulkadir, *A151 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1593 Yılında Bursa*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006, s.74

¹¹⁶ Sahillioğlu, *agm.*, s.74.

¹¹⁷ B.Ş.S., B92/16b

¹¹⁸ B.Ş.S., B92/56b

¹¹⁹ B.Ş.S., B157/2a.

kabul etmek istemeyen varisler çıkmıştır. Bu nedenle sahiplerinin vefatlarından sonra hürriyetine kavuşması gereken köle ve cariyelerle varisleri arasında sık sık anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Birçok varis babası tarafından âzat edildiğini bilerek veya bilmeyerek köle-cariyenin kendilerine intikal etmesi için mahkemelere başvurmuşlardır. Aynı şekilde efendilerinin ölümü üzerine hürriyetlerine kavuştuklarını, ancak varislerin kendilerini terekelere dahil etmek istediklerini iddia ederek mahkemeye başvuran köle ve cariyeler de vardır. 17 Haizran 1734 tarihinde Esir bin Abdullah adlı köle mahkemeye başvurarak Hasanpaşa Mahallesi sakinlerinden iken bir müddet önce vefat eden Osman Ağa'nın ölümünden on gün önce kendisini "tedbîr-i mutlak ile müdebber" ettiğini ve âzat olmasını ölümü şartına bağladığını, ancak Osman Ağa'nın kızının vasisi olan Zeynelabidin'in kendisini terekeye dahil etmek istediğini iddia etmiş ve durumun incelenerek hürriyetinin tescilini istemiştir. Zeynelabidin'in, onun âzatlık iddiasını inkâr etmesinden sonra Esir bin Abdullah iki şahitle durumunu ispat etmiş ve hür olduğu mahkemece tescil edilmiştir.¹²⁰ Osman Ağa'nın sağlığında iken kölesiyle birlikte cariyesini de tedbir yöntemiyle âzat ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim aynı tarihte Zeynep bint-i Abdullah adlı kadın da Esir bin Abdullah'ın gerekçeleriyle aynı mahiyetteki iddiayla mahkemeye başvurmuş ve iddiasını ispat ederek hürriyetini kayda geçirmiştir.¹²¹ Benzer şekilde Belkıs bint-i Hüdaverdi adlı Hıristiyan cariyeye kendisinin bir müddet önce vefat eden Ahmet Ağa ibn el-Hac Mehmed'in cariyesi olduğunu, efendisinin vefatından on beş gün önce kendisini ve iki çocuğunu "tedbir-i mutlak ile müdebber" ettiğini, bu sebeple artık hür olduklarını, ancak Ahmet Ağa'nın oğlu Mustafa'nın kendilerini merhumun terekesine dahil etmek istediğini söyleyerek şikâyetçi olmuş ve iddiasını şahitlerle ispat ederek hürriyetine kavuşmuştur.¹²²

F- OSMANLI DEVLETİ'NİN KÖLELİKLE İLGİLİ TUTUMU

İslâm hukukunda köle sahiplerinin kölelerine insanî muamele yapma yükümlülükleri vardır. Kölesine kötü muamele yapanlar, onu azletmeye veya başkasına satmaya zorlanabilir.¹²³ Osmanlı Sultanları da, çıkardıkları bazı fermanlarla İslâm hukukunun kölelere tanıdığı hakların korunması çerçevesinde onlara işkence yapılmamasını istemişler, bu tür fiillerin vuku bulması halinde köle sahipleri ve olayın faillerinin cezalandırılacağını, darp ve işkence sonucunda her hangi bir uzvu sakatlanan kölenin sahibiyle alakası kalmayacağını ve hür kabul edileceğini belirtmişlerdir.¹²⁴ 1793 yılında Nemçe (Avusturya) elçisinin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da "Kayserilioğlu" adıyla tanınan şahsın Nemçe esirlerinden bazılarını işkence yaptığını şikâyet etmesi üzerine, Bursa kadısına gönderilen bir fermanla konunun şehrin önde gelen şahıslarından soruşturularak meselelerin araştırılması ve merkeze bilgi verilmesi istenmiştir.¹²⁵ 1851 tarihli Ceza Kanunu'nun 3. fasıl 19. maddesinde şu ifade yer almaktadır. "Gulam ve cariyeye

¹²⁰ B.Ş.S., B160/15b

¹²¹ B.Ş.S., B160/17a.

¹²² B.Ş.S., B190/115a; Benzer kayıtlar için bkz. B160/9b, 14b; B263/104b.

¹²³ Demir, Fahri, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 164; Fendoğlu, *age.*, s. 250; Toledano, *age.*, s.5.

¹²⁴ Saydam, Abdullah, "Esir Pazarında Yasak Ticaret", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 116.

¹²⁵ B.Ş.S., B84/84a.

haklarında dahi ledel iktiza hudud-i şer'iyenin ikamesi, tarafı saltanat-ı seniyyeye ve ta'zir ve te'diblerinin icrası efendilerine ait ve râci bulunduğu efendilerin bazıları te'dib ve ta'zir konusunda ifrat ile gulam ve cariyelerine zulm ve teaddi ve bazılarının tefrit ile ihmâl ve müsamaha edip veyahut hemen beyi' ile mefsedeti vakıasını ahire sirayete badi...."¹²⁶

Muasırlarına göre Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin daha rahat bir hayata sahip oldukları yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarına yansımıştır. Bu gerçeği kölelik konusundaki önemli araştırmalarıyla bilinen Ehud R.Toledano şu cümlelerle ifade etmektedir: "...Şu bir gerçek: Kural olarak Osmanlı-İslâm köleliğinin Batılı benzerlerinden daha ılımlı olduğu ve kölelere daha iyi davranıldığı konusunda kaynakların çoğu birleşiyor. Ev köleleri hane halkının bir parçası olarak görülürdü ve sahipleriyle aralarındaki içli-dışılık görece fazlaydı. Zengin ailelerin köleleri çoğunlukla yoksul sınıfın özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar..."¹²⁷

Söz konusu durum Osmanlı kentlerini gezen ve kölelerle bizzat görüşen seyyahların da dikkatini çekmiştir. Meselâ, 1670'li yıllarda Osmanlı şehirlerinde bulunan Fransız Seyyah Guillaume Grelot, Bursa'daki bir köleyle efendisinin ilişkisini şu ifadelerle anlatmaktadır: "...Bursa şehrinde bulunduğum bir gün Monsieor Vaillant'la Monsieor Bellocier (de Saint Saveur) ve birkaç Fransız seyyahla beraberdim. Şehirde bir Türk tacirinin kölesi bizim yabancı olduğumuzu fark edince bizi efendisinin evine davet etti. Köle (Fransızdı), bizim memleketimizden, efendisinin iyi bir insan olduğunu ve kölesinin memleketinden olan bizleri görürse çok memnun olacağını söyledi. Biz de Müslümanın evinde bir kölenin durumunu görmek için bu daveti kabul ettik. Kölenin söylediği gibi efendisinin ona gösterdiği sevgi ve şefkati sezdik, çünkü köle taşıdığı sıfat altında asla mutsuz değildi. Bizimle beraber efendisinin evine gelince ona bizim kendi memleketinden olduğumuzu söyledi. Ev sahibi bizi neşe ve sevinç içinde kabul etti, kölesine ertesi gün de bizi getirmesini emretti. Ertesi gün bizim için (özel) yemek hazırlattı. Köle Fransız mutfağına ait hiçbir şey unutmamıştı. Sofrasında bulunduğumuz tacir, biz yabancılara güler yüzle, zevkle, nezaketle muamele etti..."¹²⁸

1717-1718 yıllarında yazdığı mektuplarda cariyelerden bahseden Lady Montagu da İstanbul'daki cariyelerin batıda sanılanın aksine daha iyi koşullarda yaşadıklarını belirtmektedir: "Benden cariyelere ait özel bilgiler istersiniz. Fakat hıristiyanların anlattıkları gibi bunların hali müthiş diyemeyeceğim. Türk değılim ama talihsiz cariyelere gösterilen iyi muameleyi de takdir ederim. Cariyeler dayak yemiyorlar, esaretleri de diğer memleketlerdekilere fazla değıl. Kendilerine kefalet parası verilmiyor ama elbiselerine yaptıkları masraf, bizim hizmetçilere verdiğimiz paradan fazla."¹²⁹

¹²⁶ Ansay, age., s. 70.

¹²⁷ Ehud R. Toledano, age., s. 4.

¹²⁸ Aybet, age., s.164; Tanzimat'tan önceki yıllarda Osmanlı şehirlerini gezen Moltke de esirlerle ilgili bilgi verirken benzer müşahedelerini dile getirmiştir. Von Moltke, Helmuth, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.36 vd.

¹²⁹ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, ts. s.128; Osmanlı toplumundaki kölelerin durumuyla ilgili dikkat çekici bir değerlendirmeyi de Ubicini yapmıştır: "...Gerçekten de, günlük hayatta kölenin durumu şu şekildedir: Köle her bakımdan diğer ev hizmetçilerine benzer; hatta onun durumu daha da tercih edilecek bir seviye...

Âzat edilen köle ve cariyelerin önlerindeki sosyal engeller kaldırılmakta ve bu kişiler diğer hür insanların sahip oldukları bütün hakları elde etmekteydiler.¹³⁰ En önemlisi de âzat edilen köleler, önceki statülerine bakılarak toplum tarafından kınanmıyorlardı. Zira, İslâm dini böyle bir yaklaşıma izin vermiyordu.¹³¹

Osmanlı Devleti'nde, âzat edilen kölelerden bir kısmının, kabiliyetlerine göre sadrazamlık, vezirlik ve valilik gibi devletin en yüksek makamlarında görevlendirildikleri bilinmektedir. Meselâ Manisa'da bir kadının kölesi iken meziyetleri Şehzade Süleyman tarafından keşfedilen İbrahim Paşa, Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra sadrazamlığa tayin edilmiştir.¹³² Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın kölesi iken sonradan damadı olan Davut Paşa, 1815 sonlarından itibaren onsekiz yıl boyunca vezaret rütbesiyle Bağdat ve Basra'da kalmış, daha sonra Bosna valiliği, Şurâ-y-ı Bab-ı Âli reisliği ve Ankara valiliğine getirilmiştir.¹³³ Ayrıca, bu şahıslardan bazıları, buldukları makamlar sayesinde elde ettikleri gelir veya ticarete atılarak yaptıkları işler nedeniyle toplumun en zenginleri arasında yer almışlardır. Hacı Halil'in âzatlısı olup Bursa'nın Gökdere Mahallesi'nde ikamet eden ve Yeniçeri Serdengeçdi Ağası iken 1786 yılında seferde vefat eden el-Hac Ali Ağa İbn Abdullah'ın 1.615.971 akçelik servetinin kayıtlı olduğu terekesi, onun oldukça zengin biri olduğunu göstermektedir.¹³⁴ Aynı şekilde Âzatlı Hasan'ın da çok zengin olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Süleyman, kölesi Hasan'ı âzat ettikten sonra kızıyla evlendirerek onu kendisine damat yapmıştır. Çuha tüccarlığı yapan ve oldukça zengin olan Hasan, yüz süvariyle sefere katılmaya memur edilmiş, ancak yaşlı olduğu gerekçesiyle affedilmiş ve sefere katılmak yerine asker teçizatına yardım olmak üzere hazineye 3.500 kuruş ödemesine karar verilmiştir.¹³⁵ Davut Paşa ve Hasan örneğinde görüldüğü üzere toplumun ileri gelenleri, yetiştirdikleri ve güvendikleri kölelerini kendi kızlarıyla evlendirerek

→ →

yededir. Yalnız olduğu, ailesi bulunmadığı için, sahibi ona çok daha şefkatli davranır. Hayvanlara karşı bile hayır ve hasenelerde bulunan ve esir kuşları bile satın alıp onları hürriyete kavuşturmak suretiyle Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan bu efendi, kölesine karşı niçin sertlikle muamele etsin. Kölesine hitab ederken daima 'oğlum, evladım' diye konuşur, hiçbir şekilde sert buyruklar vermez; aslâ onu aşağılamaya kalkmaz. Eğer o köle, kendisi efendiyse, bunu Allah dilemiştir; fakat bunun tam aksi kendi başıma da gelebilirdi. Genç ise, onu mektebe gönderir; Allah'ın şu yüce emrine uyarak, altı ile yedi senelik hizmetinden sonra, onu evlendirir ve azât eder: 'İçinizden bekarları ve kölelerinizden, cariyelerinizden Salih (mü'min) olanları evlendirin. Ellerinizin malik olduğu (köle ve cariyelerden) mükâtebe isteyenleri eğer onlarda bir hayır görüyorsanız, hemen mükâtebe yapın, onlara Allah'ın size verdiği maldan verin.' (Nur, 24/32-33.) Hastalandıkları zaman onları tedavi ettirir ve ihtiyarladığında, kendisine verilen hürriyeti reddeder ki, bu durum çok sık görülür ve efendisinin emri altında kalmayı tercih ederse, artık her türlü işten muaf tutulur; aileden bir fert gibi kabul edilir ve onun tek meşguliyeti kendisini baba diye çağıran çocukları gezdirmek ve onlarla oynamak olur." Ubcini, *age.*, s.363.

¹³⁰ Sahillioğlu, *agm.*, s.108; Hamidullah-Aydın, *agm.*, XXVI, 245.

¹³¹ Ebu Zerr (ra), Bilal-i Habeşî'yi annesinden dolayı ayıplamıştı. Olayı duyan Hz. Peygamber (sav), bu tür davranışların cahiliye âdeti olduğunu ifade etmiş ve bu davranışından dolayı Ebu Zerr'i azarlamıştır. *Buhari*, İmân, 20.

¹³² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, II, 355-259.

¹³³ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, (Haz: Nuri Akbayar) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, II, 408; Kepcioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi, I, 353.

¹³⁴ B.Ş.S., B192/57b (Ali Ağa'nın 353.880 akçe de borcu görünmektedir.)

¹³⁵ Kepcioğlu, *age.*, II,210.

onlarla akraba olmuşlardır. Hatta bazı şahıslar, köle alıp yetiştirmeyi kendileri için bir şeref saymışlardır. Mesela, Sultan Mecid'in sadrazamı Hüsrev Paşa'nın yetiştirdiği kölelerden pek çoğu vezaret gibi büyük rütbelere kazanmış ve devlet ricali sırasına girmişlerdir.¹³⁶ Vezirlik ve valilik gibi görevlerin yanında medrese tahsili görerek ilmiye sınıfına intisap edenlerin varlığı da görülmektedir. Meselâ, önce Nişancı Abdi Bey'in sonra Frenk İbrahim Paşa'nın kölesi olan Perviz Efendi, İbn Kemal'den ders alarak müderris olmuş, akabinde Bağdat, Halep, Şam, Mısır ve Edirne kadılıklarında bulunmuş, bir müddet sonra İstanbul kadılığı ve sonrasında da kazaskerlikle görevlendirilmiştir.¹³⁷

Zengin âzatlı köleler, mallarını dilediği gibi tasarruf edebilmekteydiler. Bunlardan bazıları vakıf kurarak servetlerinin bir kısmını hayır işlerinde kullanmışlardır. Bahsi geçen Perviz Efendi, İstanbul'da Otlukçu Yokuşu'nda bir medrese yaptırmış ve bu medresenin giderleri için Bursa'da Sarı Abdullah Mahallesi'nde 30 oda ve Çelebi Sultan Mahallesi'nde bir ev ve bir han vakfetmiştir.¹³⁸ Ulema'dan olan ve köle iken Ali Çelebi Fenari oğlu Şah Çelebi tarafından âzat edilen Mevlânâ Hacı Cafer, Koca Naib Mahallesi Mescidi'ni inşa ettirmenin dışında 1517'de bu mescit için bir değirmeni ve Ulucami civarındaki evlerini,¹³⁹ aynı şekilde Küçük Sinan Bey'in âzatlı kölesi Karagöz Bey de İshakpaşa Kızığı köyündeki değirmenlerini¹⁴⁰ vakfetmişlerdir. Âzatlı kölelerin başkalarının yararlanması için vakıf kurmaları, onların geçmişteki kölelik dönemlerinden kalan bir husumet içinde olmadıkları, içinde yaşadıkları toplumla barışık olduklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti'nde müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmadan hür insanların zorla köleleştirilmesine müsaade edilmemiştir.¹⁴¹ Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla devlet, hemen her devirde kanuna aykırı olarak hür olanları köleleştirmeye çalışanlarla mücadele etmiştir.¹⁴² Bununla birlikte her devirde bu tür şikayetlerin olması bu problemin tam olarak çözülemediğine işaret etmektedir. Aslen hür olduğunu, ancak zorla köleleştirildiklerini iddia edenler, iddialarını şahitlerle ispat etmeleri halinde hürriyetlerine kavuşmuşlardır.¹⁴³ Zira hürriyet, kutsal bir hak olarak kabul edilmiştir. 14 Nisan 1756 tarihinde mahkemeye başvuran Emine bint-i İlyas adlı kadın, aslen Erzurumlu Ümmühani bint-i Mehmed ve İlyas bin Yusuf'un kızı olduğunu, gerek kendisinin gerekse anne-babasının hür olduğunu, hiçbir zaman köle olmadıklarını, ancak İbrahim Beşe ibn Mustafa adlı şahsın kendisini cariyeye olarak istihdam etmek istediğini şikayet ederek bu durumdan kurtarılmasını istemiştir. Mahkemede hazır bulunan davalı İbrahim ise Emine'yi sekiz ay önce cariyeye olmak üzere el-Hâc Mehmet'ten dört yüz seksen beş kuruşa

¹³⁶ Pakalın, *age.*, II, 302.

¹³⁷ Mehmed Süreyya, *age.*, IV, 1333.

¹³⁸ Kepecioğlu, *age.*, IV, 58.

¹³⁹ Kepecioğlu, *age.*, III, 83.

¹⁴⁰ Kepecioğlu, *age.*, III, 55.

¹⁴¹ Aslen hür iken köleleştirilmeye çalışanlar ve devletin bu konudaki tutumu hakkında geniş bilgi için bkz. Saydam, *agm.*, s. 123 vd.

¹⁴² İstanbul'da Şerife Safiye'nin küçük oğlu Mustafa'yı otuz gün sakladıktan sonra elbisesini değiştirip köle olarak satmaya çalışırken yakalanan Ahmet Nazif, önce hapse atılmış, daha sonra bir daha İstanbul'a ayak basmamak üzere Bursa'ya sürgün edilmiştir. Kepecioğlu, *age.*, I, 87.

¹⁴³ Sahillioğlu, *agm.*, s. 67; Erdem, *age.*, s. 35.

satın aldığı, hür olduğunu bilmediğini, bu nedenle onun kendisinin cariyesi olduğunu söylemiştir. Emine'nin, Erzurum'dan Yusuf, Hasan ve Mahmut adlı kişilerin şahitlikleriyle iddiasını ispat etmesi üzerine mahkeme, onun hür olduğuna ve ailesine teslim edilmesine karar vermiştir.¹⁴⁴

Bursa kadısına gönderilen 1766 tarihli bir fermana göre Bağdatkapı kethü-daları, Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek bundan önce ticaret amacıyla bir müddet Bağdat'ta kalan Kara Mehmet adlı şahsın burada iken aylık ücret ile çalıştığı bir gayrimüslimi Bursa'da dükkânı olduğu ve kendisini orada ücretle çalıştırmak istediği bahanesiyle Bursa'ya götürdüğünü, ancak Bursa'ya varduktan sonra "Sen benim kölemsin. Sakın bana muhâlefet etme" diyerek onu köleleş-tirmek istediğini şikayet etmişler ve gereğinin yapılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine söz konusu şahısların çavuş nezaretinde İstanbul'a gönderilmeleri emredilmiştir.¹⁴⁵

Divan'a başvuran İstanbul'daki Fransa elçisi, Fransa vatandaşı olan Simon (?) adlı şahsın dört ay önce seyahat halinde iken Bosna civarında bir eşkıya grubu tarafından zorla kaçırıldığını ve İstanbul'da Esirci Ali Beşe'ye köle olarak satıldığını, onun da Bursalı birisine sattığını ve Simon'un hâlâ Bursa'da olduğunu iddia etmiş ve iki devlet arasındaki anlaşma gereğince Simon'un elçilik tarafından görevlendirilen memura teslim edilmesini istemiştir. Yapılan inceleme sonucunda iddianın doğru olduğu anlaşılınca 1745 yılında söz konusu şahsın, elçinin görevlendirdiği kişiye teslim edilmesi hususunda Bursa naibi ve mütesellimine bir emir gönderilmiştir.¹⁴⁶

Aynı durum hür olduğu hâlde köleleştirilerek satılanlar ve birkaç el değiştirmiş olanlar için de geçerliydi.¹⁴⁷ Böyle durumlarda köle veya cariye için para ödeyen şahıslardan her biri zincirleme olarak (semen ile rücu) bir öncekinden parasını almaktaydı.¹⁴⁸ Bununla birlikte aslen köle olup da hür olduğunu, zorla köleleştirildiğini iddia ederek sahiplerine itaat etmeyen¹⁴⁹ veya köle olduğu hâlde hürriyete kavuşmak için değişik hilelerle mahkemeye başvuranların varlığı da görülmektedir.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde özellikle Kafkasya'daki bazı ailelerin kendi rızalarıyla çocuklarını köle olarak sattıkları bilinmektedir.¹⁵¹ Elimizdeki bir belgede de hür olduğu halde kendini köleleştiren bir şahıstan bahsedilmektedir. 1751 yılına ait bir fermana, Bursalı "Eroğlu" adıyla tanınan Ali'nin İstanbul'da hüsn-i rızasıyla

¹⁴⁴ B.Ş.S., B345/14b; Sicillerde benzer vakalara rastlamak mümkündür. Ayvaz veled-i Kerakos(?) adlı zimmi mahkemeye başvurarak kendisinin aslen Kars'ın Gedikler Köyü'nden hür bir kişi olduğunu, anne babasının da köle asıllı olmadıklarını, ancak Ali Beşe adlı şahsın kendisini köle olarak kullandığını şikayet etmiş ve hürriyete kavuşturulmasını talep etmiştir. Ali Beşe ise Ayvaz'ı Bay-burtlu İsmail Beşe'den yüzelli kuruşa satın aldığı, onun hür olduğunu bilmediğini söyleyerek iddi-ay reddetmiştir. Ayvaz'ın kendi köyünden iki Müslümanın şahitliğiyle iddiasını ispat etmesi üzerine mahkeme, hürriyetine kavuşturulmasına karar vermiştir. B.Ş.S., B168/59b

¹⁴⁵ B.Ş.S., B354/54a.

¹⁴⁶ B.Ş.S., B121/63a.

¹⁴⁷ Sahillioğlu, *agm.*, s.73; Saydam, *agm.*, s.124.

¹⁴⁸ Sahillioğlu, *agm.*, s. 67-68.

¹⁴⁹ B.Ş.S., B168/6b.

¹⁵⁰ Saydam, *agm.*, s. 132.

¹⁵¹ Olivier, *age.*, s. 86; Parlatur, *agm.*, s. 818; Erdem, *age.*, s. 69 vd.

Topal Ahmet adlı şahsa kendisini köle olarak sattırıldığını, ancak adı geçen şahsın annesinin hayatta ve Bursa'da olduğu tespit edildiği belirtilerek Ali'nin bir gemiye bindirilerek Mudanya'ya ulaştırılması, oradan da Bursa'da annesine teslim edilmesi istenmektedir.¹⁵²

Osmanlı Devleti'nde kölelerin durumunun iyileştirilmesiyle ilgili uygulamalara bakılarak elbette ki köleliğin gerekliliği savunulamaz. Bugünkü anlayışla bakıldığında köleliğin, insan onuruyla bağdaşmayan bir uygulama olduğu aşikârdır. Her ne kadar daha iyi şartlarda yaşama imkânı hedeflense de köleler, kendilerini satın alan kişilerin mülkü olduğu bir gerçektir. Sahibi tedbir, mükâteb gibi bir yükümlülüğün altına girmediyse dilediği zaman herhangi bir eşya gibi onu satabilir, hibe edebilir,¹⁵³ borcuna karşılık rehin¹⁵⁴ veya mehir olarak verebilirdi.¹⁵⁵ Sahiplerinin ölümünden sonra ise terekeye dahil edilerek varislere miras olarak intikal edebilirdi.¹⁵⁶

Kölelerin bir meta olarak alınıp satılmalarından başka maruz kaldıkları kötü muamelelerle ilgili çok sayıda örnek vermek de mümkündür. Bununla birlikte tarihteki uygulamalar, kendi muasırları arasında değerlendirildiğinde, Osmanlı dönemindeki kölelik uygulamasının diğerlerine göre daha insanî olduğu söylenebilir. Nitekim bazı yazarlar, Osmanlı toplumunda kölelerin hayatının hür ama yoksul birinden daha kötü olmadığı, hatta bazı açılardan onlardan daha iyi olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵⁷

Dünyanın her tarafında yüzyıllarca devam eden kölelik XIX. asrın başlarından itibaren aşamalı olarak kaldırılmıştır. Kölelik uygulamasını ilk kaldıran ülkeler Fransa ve İngiltere'dir. İlk olarak 1794'de Fransa köleliği lağv etmiş, daha sonra 1807'de İngiltere, İmparatorluğa bağlı her yerde köle ticaretini yasaklamıştır. İngiltere ve Fransa'nın aldığı bu kararlardan sonra dünyanın değişik yerlerinde köle ticareti yasaklanmaya başlamıştır. 1858'de Portekiz, 1863'de Hollanda, 1865'de ise Amerika köle ticaretini kaldırmışlardır.¹⁵⁸ Osmanlı Devleti'nde ise 1847 yılında köle ve cariyelerin esir pazarlarında satılmaları yasaklanmış ve bu pazarlar kapatılmıştır.¹⁵⁹ 1890 yılında köle ticaretinin tamamen kaldırılmasıyla ilgili Brüksel anlaşması imzalanmıştır.¹⁶⁰ Böylece Osmanlı Devleti'nde kölelik XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çıkarılan kanunlarla tedrici olarak kaldırılmıştır. Bununla birlikte devletin yıkılışına kadar az da olsa el altından köle ve cariye istihdamı devam etmiştir.¹⁶¹

Batıda köleliğin kaldırılmasıyla ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır.

¹⁵² B171/2b

¹⁵³ Sahillioğlu, *agm.*, s. 83; Sak, *agt.*, s. 27 vd.

¹⁵⁴ Şer'iyye Sicilleri, I, 233.

¹⁵⁵ Sak, *agt.*, s. 29 vd.

¹⁵⁶ Tereke defterlerine bakıldığında çok sayıda şahsın metrukâtında köle ve cariyelerin olduğu ve varisler arasında taksim edildiği görülmektedir. A2/117a; A12/77b, 184b; A117/30b.

¹⁵⁷ Akyılmaz, *agm.*, s. 221.

¹⁵⁸ Akyılmaz, *agm.*, s. 216.

¹⁵⁹ Pakalın, *age.*, I, 553; Toledano, *age.*, s. 90.

¹⁶⁰ Bozkurt, Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", *OTAM*, Ankara 1990, sy. 1, s.51; Alpkaya, Gökçen, "Tanzimat'ın Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler", *OTAM*, Ankara 1990, sy. 1, s.9.

¹⁶¹ Pakalın, *age.*, I, 554; Engin, *agm.*, XXVI, 248.

Kölelik müessesine son verilme nedeninin gelişen insan hakları anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıktığı değerlendirilmelerinin yanında asıl nedenin insan haklarından ziyade, ekonomik sebeplerden kaynaklandığı da ifade edilmektedir. Birçok araştırmacı, kölelerin beslenme ve barındırılmasının ücretli işçi çalıştırmaktan daha pahalı oluşu¹⁶² ve köle ticaretinin işçilikten daha masraflı ve riskli olmasının Avrupa'da köleliğin tamamen kalkmasına neden olduğunu ifade etmektedirler.¹⁶³

Köleliğin kaldırılmasıyla birlikte binlerce insanın ne olacağı, nasıl beslenip barınacakları problemi doğmuştur. Şüphesiz, yıllarca başkasına hizmet etmiş ve kendisine ait serveti olmayan köle ve cariyelerin, serbest bırakılmalarından sonra eğer ellerinden tutan olmazsa hayatları kolay olmayacaktır. İlk dönemlerde özellikle Bursa'da ipek tezgahlarında istihdam edilen köle ve cariyeler, âzat edilmelelerinden sonra yetişmiş nitelikli eleman olarak kolayca başka birilerinin yanında iş bulabilmekte veya bizzat kendileri işyeri açabilmekteydiler. Kayıtlardan, iş hayatlarında başarılı âzatlı girişimcilerin sayısının az olmadığı görülmektedir.¹⁶⁴

Osmanlı toplumunda âzat edilen köle ve cariyelere, genellikle sahipleri tarafından barınabilecekleri bir ev ve kendilerine yetecek kadar eşya hibe etmek yaygın bir adettir.¹⁶⁵ Şer'iyeye sicillerinde bu durumla ilgili çok sayıda örnek vardır.¹⁶⁶ 1725 yılında Bursa Hisar dahilinde Manastır Mahallesi sakinlerinden Rabbia bint-i el-Hac Yusuf, âzat ettiği cariyesine aynı mahalleden bir ev, iki döşek, bir kilim, yedi kadife yastık, üç lenger, iki tencere, beş sahan, iki tas, bir leğen, bir ibrik, bir tepsi, bir keçe, bir çuka, bir bakraç, dört minder, üç yorgan, bir halı, bir tava, bir sandık, bir sandık dolusu elbise ve hamam takımı, bir kadife ocak peştamalı ve bir badiye taşı hibe etmiştir.¹⁶⁷ Bu şekildeki hibe örneklerini çoğaltmak mümkündür.¹⁶⁸ Görüldüğü üzere köleliğin kanunlarla kaldırılmasından önceki dönemlerde bireysel âzatlarda bir şekilde köle ve cariyeler toplum içinde kendi ayakları üzerinde durabiliyorlardı. Ancak köleliğin kanunlarla kaldırıldığı Osmanlı'nın son dönemlerinde toplu âzatlar olmaktaydı. Bu nedenle bir anda âzatlının sayısı artmıştı. Bu dönemlerde açıkta kalan âzatlılar için devlet bazı önlemler almaya çalışmıştır. İlk olarak âzatlının bazı evlere ücretli hizmetçi olarak verilmesi yolu takip edilmiştir. Bunlardan bazıları eski sahipleri, bazıları da başkalarının yanında çalışmışlardır.¹⁶⁹ Bu şekilde hizmetçilik yapanların ev sahip-

¹⁶² Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, The Hebrew University, Jerusalem 1988, s. 10.

¹⁶³ Baykuşoğlu, Serkan, "Did Abolishing the Slave Trade Have an Economic Cause?", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, Sayı 17, Mayıs-Temmuz 2003, s. 57 vd.

¹⁶⁴ Erdem, age., s. 31.

¹⁶⁵ "Bazı köle sahiplerinin cömertliği o dereceye varmıştır ki, eski kölelerine bağımlılı konularını ortadan kaldırma imkânı tanımışlardır. XVI-XVII. yüzyılda Mimar Sinan Mahallesi'nde yaşayan, ince ruhlı bir mülk sahibi ve varlıklı bir hanımefendi olan Zeynep Hanım'ın vasiyetnâmesi buna güzel bir örnektir. O, beş tane erkek ve kadın köleyi serbest bırakmış ve her birine hayatlarını kazanabilmeleri için oldukça fazla miktarda mal ve para bırakmıştır." Zilfi, Madeline C., "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, V, 475.

¹⁶⁶ Sak, *agt.*, s. 139 vd.

¹⁶⁷ B.Ş.S., B157/17b.

¹⁶⁸ Benzer örnekler için bkz. B.Ş.S., B87/ 30b, 62a; B95/58b; B164/49a.

¹⁶⁹ Erdem, age., s. 220.

leriyle münasebetleri köle-efendi ilişkisinden hizmetçi-patron ilişkisine dönüşmüştür. Âzatlıların artmasıyla ortaya çıkan barınma gibi problemler için düşünülen diğer çözüm yolları ise şehirlerdeki misafirhanelerin onlar için tahsis edilmesi, kendi aralarında evlendirilerek hassa çiftliklerinde çalıştırılmaları, erkeklerin esnaf taburları, meslek okulları ve askeri bandolara kaydedilmeleri, kadınların ise ücretli hizmetkâr olmalarının sağlanmasıdır.¹⁷⁰

SONUÇ

İslâm dini kölelik müessesini kaldırmamakla birlikte koyduğu bazı prensiplerle köle ve cariyelerin kaynağını sınırlamış, onlara daha insanî muamele edilmesinin ortamını hazırlamış, âzat edilmelerini teşvik etmiş, hatta bu meseleyi bazen hayır işlerinden kabul ederken bazen de zorunlu hale getirmiştir. İslâm dininin kölelerle ilgili prensipleri, bu müessesenin kaldırılmasına zemin hazırlamıştır. Büyük ölçüde İslâm hukukunun uygulandığı Osmanlı Devletinde de, muasır olan diğer dünya devletleri gibi kölelik sistemi devam etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, kölelere uyguladığı muamele bakımından diğerlerine göre daha iyi bir konumda yer almıştır. Dinî değerlere bağlılığıyla bilinen Osmanlı toplumunda köle ve cariyelerin âzat edilmesi oldukça yaygın bir uygulama olmuştur. Öyle ki, en fazla on yıl istihdam edilen köle ve cariyelerin âzat edilmeleri neredeyse mutlak kural haline gelmiştir. Bu süre sonunda âzat edilmeyen köle ve cariyeye sahipleri kınanmıştır.

Köle ve cariyelerin âzat edilmeleri için bazı yöntemler vardır. Bunlardan birisi herhangi bir karşılık beklemeden tamamen Allah rızasını gözeterek yapılan ve “ıtk” denilen âzat şeklidir ki, Osmanlı toplumundaki köle ve cariyelerin âzat edilme şekillerine bakıldığında büyük çoğunluğunun bu yöntemle yapıldığı görülmektedir. Gayrimüslimler de Müslümanlarda olduğu gibi aynı usulle köle ve cariyelerini âzat etmişlerdir. Zimmiler, kabirde azaplarının hafifleyeceğini ümit ederek köle veya cariyesini âzat ettiklerini özellikle belirtmişlerdir.

İslâm hukukunda gayrimüslimler de, Müslüman olmayan köle ve cariyeleri istihdam etme hakkına sahiptir. Osmanlı Devleti’nde de büyük ölçüde bu hüküm uygulanmış, ancak zaman zaman bazı sebeplerle zimmilerin köle ve cariyeye istihdam etmelerine sınırlama getirilmiştir. Bu nedenle bazı yıllarda gayrimüslimlerin ellerindeki köle ve cariyeler bedelleri karşılığında alınarak Müslümanlara verilmiştir. Kanaatimizce bunun en önemli nedeni köle ve cariyelerin ihtida etmelerine uygun bir ortamın oluşturulması düşüncesidir. Zira, Müslümanların yanında kalan köle ve cariyelerin ihtida etme ihtimali yüksektir. Ancak, bununla birlikte gayrimüslimlerin köle ve cariyeye istihdamının yasaklanması geçici olmuş ve çoğu zaman zimmiler, köle ve cariyeye sahibi olabilmışlerdir.

Kaynaklar:

- » 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560),-Özet ve Transkripsiyon, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- » 6 Numaralı Mühime Defteri, (972/1564-1565), Özet-Transkripsiyon ve İndeks, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, II.
- » Abdulaziz Bey, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, (Haz: Kazım Arısan-Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

— — —

¹⁷⁰ Erdem, *age.*, s.223 vd.

- » Ahmed Refik, Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1495-1591), Enderun Yayınevi, İstanbul 1998.
- » Ahmed Refik, Onikinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1689-1785), Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.
- » Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, II.
- » Akgündüz, Ahmet, İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- » Ahmet Rasim, Osmanlı Tarihi, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2000.
- » Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler Ve Tanzimat Fermanı'nın İlanından Sonra Kölelik Müessesesi" Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Haziran-Aralık 2005 Cilt:IX, Sayı:12, s. 213-238.
- » Ali Efendi, Şeyhülislâm Fetvaları, (sad: İbrahim Uysal) Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- » Alpkaya, Gökçen, "Tanzimat'ın 'Daha Az Eşit Unsurları: Kadınlar ve Köleler", OTAM, Ankara 1990, sy. 1, s. 1-10.
- » Ansay, Sabri Şakir, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1958.
- » Aşıkpaşazade, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (Haz: Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- » Aybet, Gülgün Üçel, Avrupalı Seyahatçıların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1531-1699), İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- » B.Ş.S.(Bursa Şer'iyeye Sicilleri), A2; A7; A12; A117; B84; B87; B88; B92; B95; B102; B119; B121; B157; B158; B160; B164; B168; B171; B190; B192; B197; B203; B236; B312; B337; B345; B354; B95; C19.
- » Balcı, Hacer, B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2000.
- » Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Hariciye, 186.
- » Baykuşoğlu, Serkan, "Did Abolishing the Slave Trade Have an Economic Cause?", Akademik Araştırmalar Dergisi, Yıl 5, Sayı 17, Mayıs-Temmuz 2003, s. 55-64.
- » Bilgin, Vejdi, Fakihi ve Toplum (Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh), İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- » Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV.
- » Bozkurt, Gülnihal, "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devleti'nin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", OTAM, Ankara 1990, sy. 1, s. 45-77.
- » Buhari, Muhammed b. İsmail, Sahihü'l-Buhari, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- » Canlı, Abdulkadir, A151 Nolu Mahkeme Siciline Göre 1593 Yılında Bursa, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2006.
- » Çetin, Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- » Çetin, Osman, "Slavery and Conversion of the Slaves to İslâm in the Ottoman Society, According to the Canonical Registers of Bursa Between XVth and XVIIIth Centuries", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 10, sy. 1, 2001, s. 1-8.
- » Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589), Bursa Vilayet Matbaası 1940.
- » Demir, Fahri, İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı, Ankara 1988.
- » Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1993.
- » Düzdağ, M. Ertuğrul, Şeyhülislâm Ebussüüd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1972.
- » Engin, Nihat, Osmanlı Devleti'nde Kölelik, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- » Engin, Nihat, "Köle (Osmanlılarda)", DİA, Ankara 2002, XXVI, 246-248.
- » Erdem, Y. Hakan, Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- » Ferozî, Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, (çev. Elif Kılıç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- » Fendoğlu, H. Tahir, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- » Gerber, Haim, Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700, The Hebrew University, Jerusalem 1988.
- » Halaçoğlu, Yusuf, Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.

- » Halebi, İbrahim, Mevkûfat Mülteka Tercümesi, (sad. Ahmet Davudoğlu) Saadet Yayınevi, İstanbul ts., II.
- » Hamidullah, Muhammed-Aydın, M. Akif; "Köle" DİA, Ankara 2002, XXVI, 237-246.
- » Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda İhtisab Müessesesi, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul 1987, s. 122 vd.
- » Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Devleti'nde İnsan Hakları", Köprü, Güz 2006, sy. 96, s. 157-164.
- » Kenanoğlu, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi- Mit ve Gerçek, Klasik Yayınları, İstanbul 2004.
- » Kepecioğlu, Kamil, Bursa Küttüğü, Bursa Yazma ve Eski Eserler Kütüphanesi, No: 4519-4522.
- » Kılıç, Nalan, 1650 Yılında Bursa (B87 Nolu Mahkeme Siciline Göre), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2005.
- » Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1193.
- » Lady Montaqu, Türkiye Mektupları 1717-1718, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, ts.
- » Lewis, Raphaela, Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat, (çev: Beyza Sümer Aydaş), Adapa Yayınevi, Ankara 2006.
- » Mantran, Robert, XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, (çev: M.Ali Kılıçbay) Eren Yayınları, İstanbul 1991.
- » Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, (Haz: Nuri Akbayar) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, II.
- » Mustafa Nuri Paşa, Netâyic ül- Vukuat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, III-IV.
- » Müslim, Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, Sahihu Müslim, Çağrı Yayınları, İstanbul 1981, I-III.
- » Olivier, Türkiye Seyahatnamesi, (çev: Oğuz Gökmen) Ayyıldız Matbaası, Ankara 1977.
- » Pakalın, M. Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, II.
- » Parlatır, İsmail, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", Belleten, Ankara 1983, c. XLVII, sy. 187, s. 805-829.
- » Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri" ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara 1979-1980, s.67-138.
- » Sak, İzzet, Serîye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayâta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- » Saydam, Abdullah, "Esir Pazarında Yasak Ticaret", Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyet, Derya Kitabevi, Trabzon 1998, s. 115-134.
- » Şener, Abdulkadir, "Âbık", DİA, İstanbul 1998, I,306-307.
- » Şer'iyye Sicilleri, (haz: Ahmet Akgündüz ve komisyon), Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1988.
- » Şerifoğlu, Ekrem, "Köleleri Evlat Sayan Medeniyet", Tarih ve Medeniyet, Ocak 1995, sy.11, s.20-25.
- » Toledano, Ehud R., Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- » Ubcini, M.A., Osmanlıda Modernleşme Sancısı, (çev: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.
- » Uluçay, Çağatay, Harem II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, II.
- » Von Moltke, Helmuth, Türkiye Mektupları, (çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- » Zilfi, Madeline C., "Osmanlı'da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler", Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 474-479.
- » Zuhaylı, Vehbe, İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi, (çev: A.Efe, B. Eryarsoy ve diğerleri), Risale Yayınları, İstanbul 1994, III.